

Barcelona, veu i silenci de don Quixot*

JERONI MIGUEL

Per a Joan-Albert

1. «BARCELONA, ARCHIVO DE LA CORTESÍA...»¹

Tots recordem l'escena en què don Quixot és derrotat pel Caballero de la Blanca Luna a la platja de Barcelona: corria el mes de juliol de l'any 1614. Com diu el capítol LXIV de la Segona part de l'obra cervantina, es tracta «*de la aventura que más pesadumbre dio a don Quijote de cuantas hasta entonces le habían sucedido*». Efectivament, aquí s'acaba la vida cavalleresca del nostre *hidalgo*, i també l'aventura, les il·lusions i els somnis; ha perdut l'honra, és cert, però no les seves conviccions amoroses. Don Quixot, amb veu feble, «*como si hablara dentro de una tumba*», pronuncia aquestes estremidores paraules:

Dulcinea del Toboso es la más hermosa mujer del mundo y yo el más desdichado caballero de la tierra, y no es bien que mi flaqueza defraude esta

* Aquest article és el fruit d'una sèrie de conferències que, a petició del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya, vaig fer del 19 de gener al 16 de març de 2005 amb el títol «El Quixot a Barcelona», dins del programa de formació del professorat *El gust per la lectura*. Posteriorment, del 4 al 15 de juliol del mateix any, vaig impartir un curs a l'Escola d'Estiu que cada any organitza el Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya, amb el títol *Don Quijote en Barcelona: eclipse de un ideal*. Les aportacions que els alumnes van fer al llarg d'aquest curs m'han servit per enriquir els punts que aquí es tracten. A Rosa M. Auladell, a Salvador Carracedo, a Lourdes Cazorla, a Gabriel Collado, a Carmen Domínguez, a Pura Fera, a Chelo Larriba, a Carlos Melero, a Rosa Montón, doncs, el meu agraïment i estimació. He d'agrair, sobretot, a Júlia Butinyà les seves paraules d'estímul mentre preparava les esmentades conferències i que m'animés, posteriorment, a publicar aquest article a la *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*.

¹ Vull deixar palès el meu deute amb Martí de Riquer i el seu ja clàssic, tot i la seva joventut, *Para leer a Cervantes* (El Acanilado, Barcelona, 2003). Ha estat guia, nord i estímul continu al llarg de l'elaboració d'aquestes línies. Per als elogis a Barcelona, vegeu Juan SUÑÉ BENAGES, «Elogios de Cervantes a Barcelona», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XII (1925-1926), pp. 436-560, i l'estudi de Manuel de MONTOLIU i de José M.ª CASAS: «Cervantes y sus elogios a Barcelona», *ibid.*, XIII (1927-1928), pp. 35-140. A més, Manuel de MONTOLIU, *Cervantes y Barcelona*, Barcelona, 1948.

verdad. Aprieta, caballero, la lanza y quítame la vida, pues me has quitado la honra (II, 64, 1267)².

És, sens dubte, una de les escenes més tristes de tota la novel·la i també una de les més entranyables. El Caballero de la Blanca Luna —que després sabrem que es tracta del seu amic, el batxiller Sansón Carrasco— li perdona la vida, però li posa com a condició «*que se retire a su lugar un año, o hasta el tiempo que por mí le fuere mandado, como concertamos antes de entrar en esta batalla*».

Uns dies més tard, després d'haver abandonat la ciutat i ja de tornada cap al seu llogaret, don Quixot i Sancho Panza es troben en una posada amb un personatge que apareix en el *Quixot* fals d'Alonso Fernández de Avellaneda, don Álvaro Tarfe, qui certifica que don Quixot i Sancho són els autèntics, i no pas els protagonistes homònims de l'obra apòcrifa d'Avellaneda. Però, a més, el nostre cavaller li explica la raó més clara que ho demostra:

Para prueba de lo cual quiero que sepa vuesa merced, mi señor don Álvaro Tarfe, que en todos los días de mi vida no he estado en Zaragoza, antes por haberme dicho que ese Quijote fantástico se había hallado en las justas desa ciudad no quise yo entrar en ella, por sacar a las barbas del mundo su mentira, y, así, me pasé de claro a Barcelona, archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, patria de los valientes, venganza de los ofendidos y correspondencia grata de firmes amistades, y en sitio y belleza única; y aunque los sucesos que en ella me han sucedido no son de mucho gusto, sino de mucha pesadumbre, los llevo sin ella, sólo por haberla visto (II, 72, 1319-1320).

No és la primera vegada, tanmateix, que Cervantes fa aquests elogis de Barcelona. En *Las dos doncellas*, una de les seves *Novelas ejemplares*, que es van publicar el 1613, quan els protagonistes arriben a la ciutat

*Admiróles el hermoso sitio de la ciudad, y la estimaron por flor de las bellas ciudades del mundo, honra de España, temor y espanto de los circunvecinos y apartados enemigos, regalo y delicia de sus moradores, amparo de los extranjeros, escuela de la caballería, ejemplo de lealtad y satisfacción de todo aquello que de una grande, famosa rica y bien fundada ciudad puede pedir un discreto y curioso deseo.*³

Tornem a Barcelona: és la primera vegada en tot el *Quixot* que Cervantes situa els seus personatges en una ciutat real i coneguda. Sembla curiós, si més no, que de cap altra província espanyola ni dels seus habitants hagi fet l'autor elogis tan calorosos. No admet dubte que Cervantes conservava un gran record de la ciutat i volia mostrar el seu agraïment pel tracte que havia rebut quan hi va passar

² Cito per l'edició de Francisco RICO, *Don Quijote de la Mancha*, Círculo de Lectores, Barcelona, 2004.

³ M. de CERVANTES, *Novelas ejemplares*, ed. de Jorge García López, Crítica, Barcelona, 2001, p. 465.

uns mesos el 1610⁴. El cert és que les descripcions que en fa al llarg dels capítols que es refereixen a l'estada del *ingenioso hidalgo*, no són, per la seva vivesa, per la riquesa de detalls i pel sentiment que hi aboca, el resultat d'una informació sabuda de sentir-ho dir; ans al contrari, ens parlen d'una observació directa i d'unes vivències que, quatre anys després, encara romanien senceres en el cor i en la ment de l'escriptor. Les paraules de don Quixot ho corroboren: «*archivo de la cortesía*» i, sobretot, «*correspondencia grata de firmes amistades*». Per a la «mort» del seu cavaller errant Cervantes va triar un indret «*en sitio y belleza única*». Don Quixot és conscient que a Barcelona té lloc la fi dels seus somnis i de les seves ànsies, i, malgrat tot, quan recorda la ciutat ho fa amb agraïment, a despit de la recança que ha viscut: «*y aunque los sucesos que en ella me han sucedido no son de mucho gusto, sino de mucha pesadumbre, los llevo sin ella, solo por haberla visto*». Cervantes, per boca de don Quixot, no s'oblida tampoc de la realitat social i històrica: «*albergue de los extranjeros*» i «*hospital de los pobres*».

Era *vox populi* la bona acollida que es donava a Barcelona a francesos, italians, espanyols i gent de tot arreu, especialment a comerciants i soldats⁵. En *Las dos doncellas*, novament, assistim al moment en què don Rafael enamora Leocadia, amor que la jove accepta, cosa que contenta l'il·lustríssim cavaller català Sancho de Cardona, el qual acull els dos amants com si fossin parents seus, perquè, matisa Cervantes, «*es condición natural y propia de la nobleza catalana saber ser amigos y favorecer a los extranjeros*»⁶. També en el *Persiles* (capítol dotzè del tercer llibre) torna Cervantes a recordar-nos alguns dels trets del caràcter dels catalans, entre els quals el de la cortesia:

*Aquella noche se alteró el mar, de modo que fue forzoso alargarse las galeras de la playa, que en aquella parte es continuo mal segura. Los cortesés catalanes, gente enojada, terrible y pacífica, suave; gente que con facilidad da la vida por la honra, y por defenderlas entrambas se adelantan a sí mismos, que es como adelantarse a todas las naciones del mundo, visitaron y regalaron todo lo posible a la señora Ambrosia, a quien dieron las gracias, después que volvieron su hermano y su esposo*⁷.

Recordem, a més, la bona acollida que durant l'estada de don Quixot a Barcelona li dona don Antonio Moreno, el seu amfitrió; deferència que atorga també a la morisca Ana Félix i al seu pare Ricote: «*Don Antonio Moreno se llevó consigo a la morisca y a su padre, encargándole al virrey que los regalase y*

⁴ Sobre les estades de Cervantes a Barcelona i la seva relació amb la ciutat, vegeu M. de RIQUER, *Para leer a Cervantes*, ob. cit., pp. 295-303 i 359-374, respectivament.

⁵ La ciutat tenia els seus propis codis de cortesia, que es recollien en el *Manual de Novells Ardits*, en els *Libres de Cerimònies* i en la *Rúbrica de Bruniquer*; aquest últim és un excel·lent tractat cerimonial (vegeu Manuel de MONTOLIU, *Cervantes y Barcelona...*, ob. cit., p. 7). Federico Baborao, llavors embaixador davant de l'emperador Carles V, en va deixar testimoni: «[els catalans] tienen el hábito de ser muy afables con los extranjeros, y que si acaso éstos tienen una discusión con los naturales, en seguida acuden a auxiliarles» (vegeu M. de MONTOLIU i José M.ª CASAS, «Cervantes y sus elogios a Barcelona», ob. cit., p. 73).

⁶ M. de CERVANTES, *Novelas ejemplares...*, ob. cit., p. 476.

⁷ M. de CERVANTES, *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*, ed. de Juan B. Avallé-Arce, Castalia, Madrid, p. 366.

*acariciase*⁸ cuanto le fuese posible, que de su parte le ofrecía lo que en su casa hubiese para su regalo: tanta fue la benevolencia y caridad que la hermosura de Ana Félix infundió en su pecho» (II, 63, pàg. 1263).

La ciutat comtal disposava d'un gran hospital general, el de la Santa Creu, creat pels comerciants barcelonins el 1401, quan es va decidir erigir-lo per re-fondre en un de sol gairebé tots els hospitals de pobres que hi havia a la ciutat⁹. A més, el 1583, la Casa dels Àngels, que havia estat un convent de monges, va ser habilitat com a asil per albergar pobres i se li va posar el nom d'Hospital de la Misericòrdia dels Mendicants. La coneguda caritat dels catalans feia que molta gent necessitada s'apropés a la capital del Principat per buscar remei a les seves penúries econòmiques. Per tot això no ha de sobtar que, en aquesta època, Barcelona albergués un enorme contingent de captaires¹⁰.

La fama heroica dels catalans també hi té cabuda: «*patria de los valientes*», «*venganza de los ofendidos*». Cervantes s'està referint a un fet històric molt conegut, la *venjança dels catalans*, que Ramon Muntaner va recollir en la seva *Crònica*: quan Roger de Flor, el 1305, va anar al capdavant de la Gran Companyia Catalana —que així s'anomenaven les seves tropes— a ajudar el rei grec de Constantinoble, Andrònic II, va ser assassinat juntament amb tot el seu seguici de cavallers per ordre de Miquel IX, fill del rei. Els catalans que van fugir es van fortificar a Gal·lípoli, es van llançar a una lluita heroica i ferotge contra els seus perseguidors i van arribar a devastar gairebé tot l'imperi grec¹¹.

⁸ *Acariciase*: que els tractés afectuosament.

⁹ Així ho podem llegir a la *Rúbrica* de Bruniquer: «A 17 de Abril de 1401 tots los Hospitals de Pobres de Barcelona foren reduïts en un Hospital nomenat de Santa Creu, lo qual fou començat en lo Hospital ques deye den Colom, i foren posades quatre pedres en dita obra nova, una per lo rey don Martí, altra per la reyna Maria sa muller, altra per lo inclit Jaume de Prades en nom del Rey de Sicília y la quarta per los Consellers de Barcelona, las quals quatre pedras foren portades de la Seu ab gran professó» (Vegeu M. de MONTOLIU i José M.ª CASAS, «Cervantes y sus elogios a Barcelona», ob. cit., p. 83).

¹⁰ L'Hospital de la Santa Creu ocupava els edificis de l'actual Biblioteca Nacional de Catalunya, entre els carrers de l'Hospital i del Carme. Una creença popular diu que en una sala d'aquest hospital va estar convalescent, durant uns quants dies, l'autor del *Quixot*, i com a testimoni es posa la numeració d'unes rajoles de l'antic hospital que, suposadament, indicaven el lloc del llit ocupat per l'escriptor. Malauradament, aquestes rajoles en concret no es conserven avui dia. He estat revisant els llibres que recullen les entrades diàries dels malalts, durant els anys en els quals se suposa que va poder estar Cervantes a Barcelona, i no he trobat res al respecte.

¹¹ Sobre aquest fet en parlen amb detall Manuel de MONTOLIU i José M.ª CASAS: «Cervantes y sus elogios a Barcelona», ob. cit., pp. 101-105. «Y será una venganza de tan terrible especie —recalca Manuel de MONTOLIU—, que durante muchos siglos su solo recuerdo hará temblar a los habitantes de aquellas tierras devastadas por los almogávares. De aquellos tiempos data el conocido adagio: «Venganza catalana te alcance». Manuel de Montoliu també recull les paraules de Francisco Manuel de Melo al·lusives al caràcter venjatiu dels catalans: «[...] en las injurias muestran gran sentimiento, y por esto son inclinados a venganza; estiman mucho su honor y su palabra» (*Cervantes y Barcelona*, ob. cit., p. 12). Les paraules de Pedro de Medina, el 1595, en el capítol XLIV de la primera part de seu tractat *Grandezas y cosas notables de España*, corroboren aquest fet: «[...] y con gran número de gente catalana, que como amigos le acudían siempre bien puestos, y armados, sin sueldo, no más de por sus aventuras, como gente que siempre ha sido estrañamente belicosa y de gran valor» (Vegeu M. de MONTOLIU i José M.ª CASAS, «Cervantes y sus elogios a Barcelona, ob. cit., pp. 89-90).

La *correspondencia grata de firmes amistades* ens posa al davant el reconeixement públic que Cervantes vol fer de la bona acollida que li van oferir els barcelonins quan va ser a la ciutat. No tenim cap document que ens en parli d'aquest esdeveniment, però la reiterada al·lusió a la cortesia dels catalans i a les seves proves de amiatat que fa l'escriptor al llarg de les seves obres deixen palesa la seva voluntat per demostrar una gratitud personal¹². A fi de comptes, només cal veure la càlida i afectuosa rebuda que tant don Antonio Moreno i els seus amics catalans com el mateix bandoler Roque Guinart donen a don Quixot per constatar aquesta voluntat.

Sobre la bellesa de Barcelona sembla que Cervantes no exagera el més mínim amb el seu «*en sitio y belleza única*». El 1595, Pedro de Medina, en les seves *Grandezas y cosas notables de España*, destaca: «*Esta ciudad de Barcelona, de más de ser muy noble y rica, tiene los mejores edificios de casas de toda Europa.*»¹³

2. CERVANTES A BARCELONA

Sobre l'estada de Cervantes a Barcelona no en tenim documents. Sembla, però, que no hi ha dubte de la seva presència, concretament de juny a setembre de 1610, quan tenia seixanta-dos anys i ja era un escriptor molt conegut. Cervantes, com d'altres autors, buscava la protecció del jove comte de Lemos, don Pedro Fernández de Castro, amb la finalitat de posar remei a les penúries econòmiques que patia. El comte de Lemos havia estat nomenat virrei de Nàpols i arribà a Barcelona el 5 de juny de 1610. Els esforços de Cervantes per entrevistar-se amb ell van ser inútils, i quan la nau que portava el comte cap a Nàpols va salpar, l'escriptor, desolat, veia com els seus somnis quedaven estroncats. Més que mai va necessitar una mà amiga, i ben segur que la va trobar. En el *Viaje al Parnaso*, aparegut el 1614, Cervantes va deixar palesos en un grapat de versos irònics aquest fets, i culpava Lupercio Leonardo de Argensola, secretari del comte, i el seu germà, Bartolomé, d'haver-li donat esperances sobre la seva incorporació al seguici del comte i de no haver-les acomplert. De segur, durant els mesos que l'autor del *Quixot* va romandre a Barcelona va poder admirar les festes de Sant Joan, va contemplar les galeres de la Generalitat, va tenir notícia de les incursions que freqüentment feien els «vaixells moros» i de la captura d'algun d'aquests, va conèixer de prop el greu problema que sacsejava el Principat, la rivalitat entre nyerros i cadells, i va viure de prop l'efervescència provocada per l'expulsió dels moriscos.

¹² «De ninguna provincia de España ni habitadores suyos escribió Cervantes tantos y tan calurosos elogios, que acaso sean más que un tópico literario, y respondan más bien a recuerdos personales suyos, a una íntima gratitud por sucesos personales ocurridos en aquella ciudad o región, de muy caros recuerdos para él, pero que hoy desconocemos en absoluto», comenta —i crec que amb encert— Agustín GONZÁLEZ DE AMEZÚA (*Cervantes creador de la novela corta española*, CSIC, Madrid, 1958, t. II, p. 351).

¹³ Vegeu Juan SUÑÉ BENAGES, «Elogios de Cervantes a Barcelona», ob. cit., pàg. 473, i Manuel de MONTOLIU i José M.ª CASAS, «Cervantes y sus elogios a Barcelona», ob. cit., pp. 133-134. Suñé recull també un bon grapat de testimonis de contemporanis de Cervantes que van dedicar elogis a la bellesa de Barcelona.

No sembla tan fonamentada —per bé que no podem descartar-la— l'opinió segons la qual Miguel de Cervantes va passar per Barcelona, tot i que a corre-cuita, el 1569, als vint-i-un anys, fugint cap a Itàlia. El 15 de setembre d'aquest any, quan la família Cervantes residia a Madrid, es va signar una provisió reial contra un tal «Myguel de Cerbantes, absente, sobre razón de aber dado çiertas heridas en esta Corte a Antonio de Sigura...», per la qual cosa havia estat condemnat que «con bergüença pública le fuese cortada la mano derecha y en destierro de nuestros reynos por tiempo de diez años»; i es creia «que el dicho Miguel de Çerbantes se andaba por estos nuestros reynos y que estaba en la çibdad de Sevilla y en otras partes»¹⁴. El 22 de desembre, el pare del jove Miguel, Rodrigo Cervantes, presentava una carta davant del «Corregidor de la Villa y Corte» a favor del seu fill, «estante en corte romana», que demostrava que aquest pertanyia a una família d'*hidalgos* i, que, per tant, no se li podia aplicar la pena. No sabem si Miguel, des de Sevilla, va venir a Barcelona. No ho podem descartar, atès que era una de les rutes que portaven cap a Itàlia. Si així hagués estat, aquest fet s'hauria produït entre els mesos d'octubre i novembre de 1569. Curiosament, un fet que sembla confirmar aquesta breu estada de Cervantes a Barcelona és la història de dos amics, Silerio i Timbrio, que es narra en el segon i cinquè llibres de *La Galatea*, publicada el 1585. Timbrio, a conseqüència d'una picabaralla amb un cavaller molt important de Jerez, ha de fugir cap a Itàlia; arriba a Catalunya i és capturat per uns bandolers, el cap dels quals, «un valeroso caballero catalán», el tracta amb cortesia i l'endemà li dóna un salconduit perquè pugui viatjar sense perill. Uns soldats, però, que el prenen per bandoler, l'agafen i el porten a Barcelona. El seu amic, Silerio, que ha viatjat a la ciutat, l'ajuda a escapar. Tanmateix, un nou incident fa que se separin. Finalment, Timbrio des del port de Roses i Silerio des del de Barcelona, arriben a Nàpols. No cal, doncs, descartar que Cervantes aprofités l'experiència de la seva fugida a Itàlia per donar vida a la història de Timbrio, la qual, si hagués estat així, faria creïble la hipòtesi de l'estada de Cervantes a Barcelona de ben jove.

Tampoc no podem descartar que la primera de les visites de Miguel de Cervantes es produís el 1471, juntament amb el seu germà Rodrigo, quan les tropes que comandava don Juan de Austria van salpar del port de Barcelona. Recordem, de passada, que l'escriptor va ser arcabusser a la companyia de don Diego de Urbina, del Terç de don Miguel de Moncada. Cal dir que quan don Juan de Austria arribà a la ciutat comtal, el juny d'aquest any, se li va oferir una rebuda digna de qualsevol monarca, i que durant uns quants dies la ciutat va viure un ambient ple de celebracions i de festes. No hi ha dubte que aquests fets van romandre a la memòria del llavors jove escriptor.

Que Cervantes va ser ben acollit a la capital catalana no es pot posar en dubte. I hi va tenir una casa fins i tot, malgrat que sembli més una llegenda —al menys amb un segle i mig de pervivència— que no pas una realitat (l'al·lusió es troba en un llibre publicat el 1840, *Manual del viajero en Barcelona*). A més, els barcelonins sempre han anomenat la «casa de Cervantes» l'edifici que ocupa el núm. 2 del passeig de Colom, i que ja existia a mitjan segle XVI. I, cert o no, cap

¹⁴ Vegeu Martí de Riquer, *Para leer a Cervantes...*, ob. cit., p. 295.

altre millor observatori perquè l'autor del *Quixot* pogués contemplar a la perfecció tots els detalls del que es va esdevenir durant la presència del cavaller errant a Barcelona. Al capdavant, ja sigui certa o no aquesta creença popular, *se non è vera, è ben trovata*¹⁵.

3. EL QUIXOT D'AVELLANEDA

Si no hagués estat per l'aparició del *Segundo Tomo del Ingenioso Hidalgo don Quijote de la Mancha*, d'Alonso Fernández de Avellaneda, amb un peu d'impremta —fals, convé dir-ho— de Tarragona de 1614, tal vegada no hauríem vist mai la publicació de la Segona part del *Quixot* i, per descomptat, no hauríem vist el nostre cavaller errant passejant-se, tot cofoi, pels carrers de Barcelona. Un cop més, la realitat i la ficció caminen juntes en la novel·la. En aquest cas, una intervenció aliena farà que canviï el curs de l'acció¹⁶.

Anem a pams, però. Tot comença al capítol LIX de la Segona part del *Quixot*, quan el cavaller i el seu escuder, després de deixar el palau dels ducs, arriben a una *venta* («*Digo que era venta —aclareix Cervantes— porque don Quijote la llamó así, fuera del uso que tenía de llamar a todas las ventas castillos*»). Fixem-nos que a Cervantes l'interessa recalcar que el seu *hidalgo* ja no confon les coses, perquè no vol que quedi ni una ombra de dubte sobre el que s'esdevindrà a la *venta*. Així doncs, a punt de començar a sopar, don Quixot sent que, en una habitació tocant a la seva, dos cavallers, don Jerónimo i don Juan, estan comentant episodis de la Segona part del *Quixot* apòcrif. A banda de la

¹⁵ Manuel de MONTOLIU i José M.ª CASAS no tenen dubtes que la presència de l'escriptor a la capital del Principat va ser real i certa: «[...] es innegable que la viveza de la descripción que de ella nos hace revela un estado de ánimo difícilmente explicable sin una permanencia más o menos larga en ella [...] En cuanto a los catalanes, en general, las declaraciones repetidas de Cervantes sobre su carácter son, también, testimonio de conocimiento directo» («Cervantes y sus elogios a Barcelona», ob. cit., p. 36).

¹⁶ No tan sols va canviar el decurs dels esdeveniments i va permetre que generacions posteriors poguessin gaudir de l'enorme plaer de llegir la Segona part de l'obra, sinó que va determinar que Cervantes modifiqués —i enriqueís— la trama de la ficció novel·lesca i, alhora, refermés l'autenticitat dels personatges. «El *Quijote* de Avellaneda, contra lo que se ha supuesto —destaca Andrés TRAPIELLO—, fue una suerte para Cervantes. Le llevó a éste, en primer lugar, a mezclar, más aún, los planos novelescos y de la realidad. Pudo también comparárselos a los personajes de una y otra novela. Incluso obligó a los de Cervantes a ser más ellos, a vivir más aún en su propia identidad, como dicen que hacen los discípulos con los maestros, obligándolos a éstos a ser mejores. La lección cervantina es portentosa: *a un mismo tiempo estaba haciendo crítica y creación literaria, y aprovechaba una y otra como drenajes a su natural consternación y a sus agravios*» [La cursiva és meua] (*Las vidas de Miguel de Cervantes*, Destino, Barcelona, 2005, 2.ª ed., p. 276). Va ser, doncs, una sort que Avellaneda publicués el seu llibre; d'aquest plagi va sortir reforçada l'obra cervantina, atès que ens ha permès apreciar amb més claretat els trets genuïns de l'obra original: «No hay mejor homenaje, lisonja más completa —comenta Manuel DURÁN—, que el plagio. No sólo porque implica admiración frente a la obra plagiada, sino también porque la comparación de ambas obras, la auténtica y la falsa, nos obliga a comprender cómo y por qué una de ellas es valiosa y la otra no lo es» («El *Quijote* de Avellaneda», a J. B. AVALLE ARCE y E. C. RILEY, eds., *Summa Cervantina*, Tamesis Book, Londres, 1973, p. 359).

sorpresa del cavaller errant davant d'aquell fet, la seva reacció airada es produeix quan un dels dos cavallers comenta que el que més li desplaï del llibre és veure que don Quixot ja no està enamorat de Dulcinea:

Oyendo lo cual don Quijote lleno de ira y de despecho alzó la voz y dijo:

—Quienquiera que dijere que don Quijote de la Mancha ha olvidado ni puede olvidar a Dulcinea del Toboso, yo le haré entender con armas iguales que va muy lejos de la verdad; porque la sin par Dulcinea del Toboso ni puede ser olvidada, ni en don Quijote puede haber olvido: su blasón es la firmeza, y su profesión, el guardarla con suavidad y sin hacerse fuerza alguna.

Els dos cavallers, sorpresos, entren a l'habitació on són don Quixot i el seu escuder i reconeixen que ell és l'autèntic, «*a despecho y a pesar del que ha querido usurpar vuestro nombre y aniquilar vuestras hazañas, como lo ha hecho el autor deste libro que aquí os entrego*» (II, 59, 1213-1214).

Després de desmentir algunes de les falsedats del *Quixot* apòcrif i després de comprovar que el seu homònim havia participat en unes justes celebrades a Saragossa, don Quixot, per tal de demostrar que ell és el vertader, decideix de canviar el seu rumb i anar cap a Barcelona:

—Por el mismo caso —respondió don Quijote— no pondré los pies en Zaragoza y así sacaré a la plaza del mundo la mentira dese historiador, y echarán de ver las gentes cómo yo no soy el don Quijote que él dice.

—Hará muy bien —dijo don Jerónimo—, y otras justas hay en Barcelona donde podrá el señor don Quijote mostrar su valor.

—Así lo pienso hacer —dijo don Quijote—; y vuesas mercedes me den licencia, pues ya es hora, para irme al lecho, y me tengan y pongan en el número de sus mayores amigos y servidores (II, 59, 1217-1218).

Moltes i diverses han estat, al llarg dels anys, les opinions dels cervantistes a propòsit de la identitat d'aquest Alonso Fernández de Avellaneda, i res no ha quedat del tot aclarit. Gràcies, però, als estudis de Martí de Riquer podem estar més a prop de saber qui s'amaga darrere d'aquest pseudònim¹⁷. Tot apunta cap a l'aragonès Jerónimo de Pasamonte, antic company de milícia de Cervantes a Lepanto i en d'altres accions de guerra, des de 1571 a 1573, i a qui l'autor del *Quixot* va ri-

¹⁷ Vegeu els apartats que hi dedica amb profusió en el seu llibre ja citat *Para leer a Cervantes*, pp. 389-550. Estudis recents han refermat les hipòtesis de Martí de Riquer. Vull destacar el d'Alfonso MARTÍN JIMÉNEZ, *Cervantes y Pasamonte. La réplica cervantina al «Quijote» de Avellaneda*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2005, i el de Juan Antonio FRAGO GRACIA, *El «Quijote» apócrifo y Pasamonte*, Gredos, Biblioteca Románica Hispánica, «Estudios y Ensayos», Madrid, 2005. Tanmateix, noves veus s'han afegit a la discussió sobre la identitat de Ginés de Pasamonte. Javier BLASCO, en concret, considera que és el dominic Baltasar de Navarrete —de qui s'ha apuntat també que va ser l'autor de *La pícaro Justina*, obra fins ara atribuïda al metge toledà Francisco López de Úbeda— el pare del *Quixot* apòcrif (Vegeu el seu article «Avellaneda, secular enigma cervantino», *Ínsula*, núm. 700-701 (abril-maig de 2005), pp. 7-10).

diculitzar en la seva obra per mitjà del personatge Ginés de Pasamonte, un dels galiots que porten a galeres i que don Quixot deixa en llibertat. Curiosament, aquest Ginés de Pasamonte va escriure la seva pròpia autobiografia: *Vida y trabajos de Gerónimo de Passamonte*; més tard, per tal de desprestigiar Cervantes va publicar, el juny de 1614, el seu *Quixot* apòcrif. El que aquí interessa destacar és que quan Cervantes està escrivint l'estiu de 1614 la Segona part de la novel·la, veu amb sorpresa la publicació del llibre d'Avellaneda i això fa que decideixi portar don Quixot cap a Barcelona. Mai no sabrem si Cervantes tenia *in mente* aquesta possibilitat, el cas és que gràcies a la intervenció d'aquest suplantador d'identitats avui podem celebrar que l'*ingenioso hidalgo* visités la ciutat comtal.

4. DON QUIXOT I ROQUE GUINART

En el seu recorregut cap a Barcelona, i ja negra nit, don Quixot i Sancho Panza discuteixen sobre el nombre d'assots que aquest s'ha de donar per poder desencantar la «*sin par*» Dulcinea. I diu l'autor:

Levantose Sancho y desviose de aquel lugar un buen espacio; y yendo a arrimarse a otro árbol, sintió que le tocaban en la cabeza y, alzando las manos, topó con dos pies de persona, con zapatos y calzas. Tembló de miedo, acudió a otro árbol y sucedióle lo mesmo. Dio voces llamando a don Quijote, y preguntándole qué le había sucedido y de qué tenía miedo, le respondió Sancho que todos aquellos árboles estaban llenos de pies y de piernas humanas. Tentolos don Quijote y cayó luego en la cuenta de lo que podía ser, y díjole a Sancho:

—No tienes de qué tener miedo, porque esos pies y piernas que tientas y no ves sin duda son de algunos forajidos y bandoleros que en estos árboles están ahorcados, que por aquí los suele ahorcar la justicia, cuando los coge, de veinte en veinte y de treinta en treinta; por donde me doy a entender que debo de estar cerca de Barcelona.

Y así era la verdad como él lo había imaginado (II, 60, 1221).

Don Quixot està ben informat i coneix el problema que el bandolerisme significava per a Catalunya en aquell temps. A nosaltres, lectors d'avui, ens pot semblar que el nostre cavaller pot estar fantasiant, però no pensaven el mateix els lectors o oïdors de l'episodi el 1615. Sense anar gaire lluny d'aquesta data, vet aquí el que escrivia, el 1616, un soldat anònim, testimoni i bon coneixedor del bandolerisme català:

*Es de manera que por todas partes de este Príncipe se veían mill traxedias y las horcas ocupadas y los árboles enramados con vandoleros, que doi testimonio que vi en una horca çiento i treinta ahorcados, sin otros muchos que están aziéndole compañía en árboles a bueltas de la horca, entre los cuales estava Tallaferro colgado en un pino*¹⁸.

¹⁸ Citat per MARTÍ de RIQUER, *Para leer a Cervantes*, ob. cit., p. 332.

No exagera, per tant, don Quixot. El cavaller i l'escuder només s'han equivocat en una cosa: no tots els bandolers són morts, sinó que alguns dormen damunt dels arbres, ja que, al matí, els rodegen i quan es disposen a robar-los tot el que duen a sobre apareix el seu capità, *el cual mostró ser de hasta edad de treinta y cuatro años, robusto, más que de mediana proporción, de mirar grave y color morena. Venía sobre un poderoso caballo, vestida la acerada cota y con cuatro pistoletas (que en aquella tierra se llaman pedreñales) a los lados* (II, 60, 1222).

La situació ha deixat don Quixot desencaixat i atemorit, preludi del silenci que mantindrà el cavaller errant al llarg de tot l'episodi, i «*con la más triste y melancólica figura que pudiera firmar la misma tristeza. Llegose [el capità] a él, diciéndole:*

—*No estéis tan triste, buen hombre, porque no habéis caído en las manos de algún cruel Osiris, sino en las de Roque Guinart, que tienen más de compasivas que de rigurosas.*

—*No es mi tristeza —respondió don Quijote— por haber caído en tu poder, ¡oh valeroso Roque, cuya fama no hay límites en la tierra que la encierran!, sino por haber sido tal mi descuido que me hayan cogido tus soldados sin el freno* (II, 60, 1222-1223).

Els documents de l'època ens han deixat una descripció del capità dels bandolers no gaire allunyada de la que ens ofereix Cervantes: un home alt i espigat, la boca grossa, amb poca barba i el cabell rossenc¹⁹. Unes dones d'Avinyó que el van veure digueren que era «*un galant home ros*» i se'l tenia per cortès i amable²⁰. Altres testimonis indiquen que «*portava gipó i ropilla de telilla, mitges vermelles, sabata baixa i una xarpa amb tres pedrenyals*». L'anònim soldat esmentat abans, en parlar dels bandolers més famosos de qui té notícia, acaba la llista dient: «*Roque Guinarda era ñarro y entre otras cosas malas hazía obras de caballero*». Era, per tant, generós i compassiu. El mateix bandoler es confessa davant don Quixot:

Yo de mi natural soy compasivo y bienintencionado, pero, como tengo dicho, el querer vengarme de un agravio que se me hizo, así da con todas mis buenas inclinaciones en tierra, que persevero en este estado, a despecho y pesar de lo que entiendo (II, 60, 1229).

Una mica més endavant, don Quixot admira Roque Guinart perquè quan els bandolers porten davant seu uns viatgers que acaben de capturar, entre els quals figuren dos capitans d'infanteria i una dama important, no els fa cap mal ni els pren els diners, «*que no es mi intención —diu el capità— de agraviar a soldados ni a mujer alguna, especialmente a las que son principales*». També Cervantes, en un dels seus entremesos, publicats el 1615, *La cueva de Salamanca*, destaca

¹⁹ Sobre la figura del bandoler és imprescindible el llibre de Lluís M. SOLER I TEROL, *Perot Roca Guinarda: història d'aquest bandoler*, Manresa, 1909. A més, RIQUER, *Para leer...*, ob. cit. pp. 331-358.

²⁰ Vegeu Gemma TRIBÓ, *Perot Rocaguinarda, bandoler del segle XVII*, Graó, Barcelona, 1993, 5a edició, p. 4.

aquestes qualitats, quan fa dir a un protagonista: «*Robáronme los lacayos o compañeros de Roque Guinarde en Cataluña, porque él estava ausente; que, a estar allí, no consintiera que se me hiziera agravio, porque es muy cortés y comedido, y además limosnero*». Crec que val la pena de tancar aquests elogis de Perot Rocaguinarda —que aquest era el nom real de Roque Guinart— amb un sonet molt conegut que li dedicà, en el moment de màxima activitat del bandoler, el rector de Vallfogona, Francesc Vicent Garcia (1582-1623):

*Quan baixes de muntanya, valent Roca,
com si una roca de Montseny baixara,
mostres al món ta fortaleza rara,
que per a tu sa fúria tota és poca.*

*Ninguna de tes bales lo cap toca
de qui no et veja, si no fuig la cara,
que ton valor insigne no s'empara
tras falsa mata ni traïdora soca.*

*Tot aquest Principat fas que badalle,
que et persegueix de sou i persegueixes
amb mortal i fúnebre parasisme.*

*Qui tinga el tal judici mire i calle
o diga't senyoria que ho mereixes
per lo millor pillard del cristianisme²¹.*

Veiem, així mateix, que el capità dels bandolers duu a la cintura «*cuatro pistoletas (que en aquella tierra se llaman pedreñales)*». El pedrenyal és l'arma dels bandolers. En els seus inicis, es tractava d'una escopeta curta que s'accionava mitjançant un pedrenyal, el qual produïa una guspira que encenia la pólvora. La seva mida, però, obligava a fer servir les dues mans per disparar i, a més, difícilment podia amagar-se sota la capa. Per evitar aquests impediments, es van fer els pedrenyals curts, molt més pràctics i manejables, que es duïen a la xarpa, o faixa, i que els documents en llatí d'aquesta època anomenaven «*tormentorium manualium, sive pedrenyals parve mensure, vulgo dictos pistoles*» («armes manuals, o pedrenyals de mida petita, anomenats pel populatxo pistoles»). Aquestes són, doncs, les armes que porta Roque Guinart, segons ens diu Cervantes, i aquesta descripció coincideix amb la declaració que el març de 1609 va fer un testimoni: «*aportava dos pedrenyals a la xarpa, i no puc dir si eren de tres pams o de quatre, perquè aportava una capa de pastor roja abrigada, i viu molt bé les cularses de dos pedrenyals*». Una pragmàtica publicada el 1602 havia prohibit a tot el Principat de Catalunya l'ús de pedrenyals de menys de quatre pams de llargada, disposició que va ser rebuda amb indignació general, sobretot per part de la noblesa, que aduï que això perjudicava la gent pacífica,

²¹ Vegeu Agustí ALCOBERRO, *Pirates, bandolers i bruixes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Barcanova, Barcelona, 2004, p. 123.

que quedava desproveïda de tan eficaç i dissimulada arma, i que, en canvi, afavoria els malfactors, que feien cas omís de la pragmàtica²².

Durant l'estada de don Quixot amb Roque Guinart, sorprèn, en contrast amb la bonhomia del bandoler, que es produeixin dues morts reals, cosa que és la primera vegada que passa en tota l'obra. Primer, en l'episodi de Claudia Jerónima, quan aquesta, en creure's deshonrada per Vicente Torrellas, el mata, disparant-li amb una escopeta i, després, amb dues pistoles, i més tard quan el mateix Roque Guinart, aplicant el seu particular codi de disciplina, obre el cap amb l'espasa a un dels seus homes. Don Quixot està vivint «*nuevas aventuras, nuevos sucesos, y todos peligrosos*», segons diu Roque Guinart, i, tanmateix, és un mer espectador de les aventures reals que desfilen davant dels seus ulls. Al llarg dels tres dies i les tres nits que don Quixot passa amb el bandoler se'ns fa palès un clar contrast entre la figura activa, coratjosa i decidida de Roque Guinart i la del seu hoste. El cavaller errant està admirat, però trist, apagat. El lector s'adona que tota la intrepidesa que fins ara havia demostrat don Quixot va esdevenint incapacitat de reacció, i aquest capteniment serà constant, com veurem, al llarg dels episodis que visquí a Barcelona²³.

Quan el nostre cavaller s'acomia del bandoler, aquest li dóna un salconduit i una carta

a un su amigo de Barcelona, dándole aviso cómo estaba consigo el famoso don Quijote de la Mancha, aquel caballero andante de quien tantas cosas se decían, y que le hacía saber que era el más grande y más entendido hombre del mundo, y que de allí a cuatro días, que era el de San Juan Bautista, se le pondría en mitad de la playa de la ciudad, armado de todas sus armas, sobre Rocinante su caballo, y a su escudero Sancho sobre un asno, y que diese noticia desto a sus amigos los Niarros, para que con él se solzasen; que él quisiera que carecieran deste gusto los Cadells, sus contrarios (II, 60, 1232-1233).

²² Vegeu RIQUEL, *Para leer a Cervantes...*, ob. cit., pp. 349-350.

²³ Enrique GARCÍA SANTO-TOMÁS destaca la dimensió mítica de Roque Guinart davant don Quixot: «Guinart es un verdadero hombre de acción, que intenta y consigue enmendar entuertos, lo cual supone un duro golpe para la figura de nuestro caballero en la historia de la novela, a quien sitúa en contraste con la realidad más peligrosa» («Aventura fingida y aventura verdadera: Roque Guinart frente a don Quijote», *Anales Cervantinos*, XXXI (1993), p. 222). Jorge ALADRO, per la seva part, posa èmfasi en la idealització del bandoler: «El retrato que hace de él es no solamente favorable; Cervantes lo idealiza. En el bandolero se revelan nobleza de espíritu, valor caballeresco, audacia, cortesía, todo en una aureola de gallardía y generosidad [...] Cervantes es plenamente consciente de lo que hace cuando «eclipsa y apaga» a su protagonista; es su voluntad el que Don Quijote calle, para que actúe y hable Roque Guinart, la «otra voz». El autor del *Quijote* no era un hombre amargado, pero le sobraron razones para estar resentido con la sociedad de su tiempo. Roque Guinart es su respuesta. La exaltación y respeto por la figura del bandolero lleva implícita la condena de la sociedad española del siglo XVI [...] El bandolero catalán fue para Cervantes el nuevo caballero andante de finales del siglo XVI, en él encarnó el ideal de toda rebeldía: la trasgresión del código social y de toda norma que no fuera determinada por otro espíritu libre. Don Quijote es el pasado, el recuerdo de lo que pudo ser España y no fue; Roque Guinart es la proyección, la respuesta que nos da Cervantes ante una sociedad que no vio, no supo o no quiso ver su papel en la historia» («Entre Roque Guinart y don Quijote, o el desdoblamiento de Cervantes», *Anales Cervantinos*, XXX (1992), pp. 133, 135-136 i 137).

Aquí podem veure que Roque Guinart tenia els seus valedors a Barcelona. En aquest cas es tracta de don Antonio Moreno, que, com ell, pertanyia a la facció dels Nyerros, i que serà l'encarregat de donar la benvinguda a don Quixot quan arribi a Barcelona i d'acollir-lo a casa seva. Coneixia perfectament, doncs, Cervantes que el Principat estava dividit en dues faccions, la dels Nyerros (l'emblema dels quals era un garrí) i la dels Cadells (que ostentaven l'emblema d'un cadell). Es tractava d'una antiga bandositat entre dues famílies, que s'havia anat ampliant amb el decurs del temps i que va acabar dividint l'opinió catalana en dues faccions irreconciliables. Quant a això, és molt aclaridor un memorial adreçat a Felip III el 1615 per fra Martín de Ferreira, de l'orde de Sant Joan:

Notorio es a Vuestra Magestad y a sus ministros que todo el principado de Cataluña está dividido en dos vandos de ñarros y cadelles, y que siguen cada una destas parcialidades su enemistad antigua y con tanta pasión, heredada de sus padres y abuelos, que sólo por ella, sin que proceda otra cosa, toman los unos contra los otros las armas, cometiendo muertes, hurtos, latrocinios y composiciones, de manera que hasta oy no se ha hallado remedio para desarraigar esta bárbara introducción... y el daño está en que los que han de executar las prisiones y perseguir los bandoleros están también con la misma enfermedad de la pasión dicha²⁴.

Durant el segle xv, la paraula *bandoler* era emprada habitualment per anomenar els protagonistes de les lluites entre senyors per motius privats (solien ser la propietat o jurisdicció d'un territori, els drets de reg, etc.). Aquests homes poderosos arribaren a reunir autèntiques tropes de mercenaris, integrades tant per homes armats autòctons com estrangers. A la segona meitat del segle xvi, però, el terme *bandoler* ja es fa extensiu a *mals homs, males gents, saltejadors, facinerosos* o similars²⁵.

Els nobles que participaven o atiaven aquests veritables actes de guerra no van quedar fora de les crítiques de veus autoritzades del món polític, religiós i literari. Això vol dir que era una preocupació molt arrelada a la societat. A les acaballes del segle xiv Francesc Eiximenis, en el *Dotzè del Crestià*, reflectia el comportament bel·licós d'alguns nobles:

Els grans homes antigament eren de gran bellesa i noblesa i profit dels grans llocs en què habitaven; mes després que es giraren a mal i a guerres entre si mateixos, llur presència és en gran càrrec del lloc on habiten [atès que] ells mantenen tot mal home que a ells s'acosta [i, encara], els mals homes, per confiança llur, s'allarguen a fer tot mal²⁶.

Més de dos-cents anys després, el rector de Vallfogona, Francesc Vicent Garcia, s'expressava en termes similars:

²⁴ Vegeu RIQUER, *Para leer a Cervantes...*, ob. cit., p. 335.

²⁵ Vegeu Agustí ALCOBERRO, *Pirates, bandolers i bruixes*, ob. cit., pp.71-72.

²⁶ *Ibid.*, pp. 72-73.

*Quan l'evangeli cantaven
en l'Església antigament,
la noblesa encontinent
l'espasa desembainaven,
i amb això significaven
que tenien a parell
de morir peleant per Ell.
Mes ja aquella gallardia
tot se'n va avui en dia
en ser nyerro o cadell²⁷.*

Personatges importants d'ambdues parts van ocupar càrrecs destacats en el govern de les institucions, i hom era nyerro o cadell per vincles familiars o locals. Els bandolers estaven afiliats a un bàndol o a un altre, i tenien fautors fins i tot en les més altes esferes del poder. Al mateix temps, als poderosos els era molt útil comptar amb el servei i l'ajuda dels bandolers, homes disposats a tot i amb pocs escrúpols²⁸.

No sabem si Cervantes va conèixer Perot Rocaguinarda, perquè no hi ha cap notícia per part de l'escriptor respecte d'aquest fet, ni document que ho pugui demostrar. Sí que, en canvi, sabem que pels volts de 1610, quan Cervantes va ser a Barcelona, l'activitat del bandoler es va fer notar molt a prop de la ciutat. Tot i que no hi ha prova documental que acrediti que el famós bandoler entrés o residís dintre les seves muralles, la tradició popular, en canvi, ho creu, i suposa que va allotjar-se en un carreró que avui dia porta el seu nom, el *carrer de Perot lo lladre*, que va del carrer Portaferrixa al del Pi. Del que no hi ha dubte és que l'autor del *Quixot* tenia informació molt clara i precisa de totes les gestes que va dur a terme Perot Rocaguinarda.

²⁷ *Ibid.*, p. 73.

²⁸ Curiosament, la legislació de començament del segle XVI, lluny d'acabar amb aquestes lluites entre bàndols, el que va fer va ser sotmetre-les a normes més humanes. Les guerres privades, per exemple, no podien començar fins cinc dies després del «*deseiximent amb lletres o carta pública*», i no es podia donar mort a menors de quinze anys que no haguessin participat directament en els enfrontaments. El *deseiximent*, o petita guerra civil, alternava amb la *batalla a ultrança* entre dos dels senyors en litigi; amb tot, el primer procediment era el que més se seguia. És curiós de veure la reacció de l'ambaixador de Florència, Francesco Guicciardini, quan va ser a Catalunya el 1512: «La raó d'aquest desordre consisteix en el fet que molts cavallers i gentilhomes estan enemistats i mantenen contínues lluites entre uns i altres, cosa que per un antic privilegi que té el regne poden fer lícitament, sense que el rei pugui prohibir-ho. Així que l'un ha desafiat l'altre mitjançant un herald, al cap de cinc dies es poden atacar amb llurs seguidors i parents, sense que hi hagi càstig per les ferides i els homicidis que per aquesta causa es puguin cometre. És costum, a més, en aquella regió que tots els parents intervinguin en les baralles, i els qui es troben lluitant, quan esgoten llurs forces, acudeixen als malfactors del país. Molts d'aquests senyors tenen llocs i castells sobre els quals el rei no exerceix cap autoritat, i en aquests llocs es recullen tots els criminals, els quals els senyors, per tenir més seguici, protegeixen i alimenten. D'aquest bandolejar, així se'n diu, se'n segueix que aquests bandolers, escassos de diners i convençuts que tenen butlla per fer-ho, es dediquen a l'assalt de viatgers» (Vegeu Joan REGLÀ, *Bandolers, pirates i hugonots a la Catalunya del segle XVI*, Selecta, Barcelona, 1969, pp. 97-98).

Del nostre bandoler sabem que va néixer a Oristà, localitat situada a l'oest de Vic, el 18 de desembre de 1582, i que era el cinquè de set germans d'una família de pagesos. Ja de ben jove el futur bandoler va tenir problemes amb l'alcalde de Vic, per, segons diu un document, «*ésser inquiet i obligat a justícia*». Sembla que Perot, en companyia del seu germà gran, havia participat en aldarulls i avalots provocats per la forta divisió dels vigatans entre nyerros i cadells. El cap dels cadells era el bisbe de la ciutat, Francisco Robuster i Sala, home violent que va atiar els enfrontaments entre les dues bandositats²⁹. El cap dels nyerros era el senyor Carles de Vilademany, al servei del qual entrà Perot Rocaguinarda. El 1602, Perot fou ferit pels cadells en passar davant del palau episcopal, quan sortia amb uns amics seus de fer una visita a Carles de Vilademany. Després de recuperar-se de les ferides que havia rebut, formà una quadrilla i marxà a les muntanyes. Una de les seves primeres gestes va ser atacar i ocupar el palau episcopal, que de seguida va abandonar. Havia deixat, però, l'empremta del que seria el bandoler més buscat per la justícia del seu temps. Els esforços dels diferents virreis que van anar a Catalunya per atrapar-lo, foren inútils. Les seves accions van ser tan delictives que el 21 de maig de 1607 la Reial Audiència de Barcelona el declarà «*gitat de pau i de treva*», cosa que l'obligava a viure permanentment amagat i recelós fins i tot dels seus propis homes.

Home intel·ligent, conscient del seu prestigi i sabedor que no podria mantenir la seva rebel·lia indefinidament, el 29 de juny de 1610 va enviar una carta a qui era llavors virrei de Catalunya, el duc de Monteleón, en la qual, a canvi de deixar el bandolerisme i anar a servir el rei d'Espanya en els Terços de Flandes o d'Itàlia, demanava l'indult per a ell i per a quatre més de la seva quadrilla. El virrei, però, no li ho va concedir. Uns mesos després va ocupar el virregnat el bisbe de Tortosa, Pedro Manrique, home d'un tarannà totalment diferent del dels seus predecessors, i que va intentar acabar amb el bandolerisme mitjançant el perdó. Perot Rocaguinarda i el bisbe de Tortosa es van entendre, i, d'aquesta manera, el 30 de juliol de 1611, el virrei li adreçava una carta en la qual l'indultava amb la condició que marxés a Itàlia o a Flandes a servir en la milícia del rei per un període de deu anys i de manera ininterrompuda³⁰. Efectivament, un dietari contemporani registra que el famós Rocaguinarda embarcà a Mataró amb molts de la seva quadrilla per tal de complir l'exili que li havia imposat el rei. Això passava a la primeria d'octubre de 1611. El dietari afegeix que, arribat a Nàpols, el comte de Lemos, don Pedro Fernández de Castro (que va ser protector de Cervantes), el va nomenar capità d'una companyia. Conclou dient: «*Aquest Rocha Guinart és estat lo bandoler més cortés que quants n'hi ha aguts de molts anys*

²⁹ El seu poder dintre de la facció del Cadells era tan gran que se'l coneixia popularment com el «Cadell gros». Sobre la bel·licosa personalitat d'aquest bisbe, vegeu l'article de José María MADURELL MARIMÓN, «El obispo de Vich Francisco Robuster y las bandosidades de 'Nyerros' y 'Cadells'», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXIV (1951), pp. 145-196.

³⁰ En el Registre 5.189 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó —dedicat al perdó dels bandolers— podem llegir l'al·lusió que es fa a la remissió concedida a Perot Rocaguinarda i als seus homes: «*Secuntur remisiones tam Petri Rochaguinarda, viri facinerosi, quam aliorum eiusdem speiis. Deus det nobis suam gratiam.*» Sobre aquest fet i sobre la intervenció del bisbe de Tortosa en la concessió del perdó al conegut bandoler, vegeu Joan REGLÀ, *Els virreis de Catalunya*, Vicens Vives, «Història de Catalunya», vol. 9, Barcelona, pp. 104-105.

en aquesta part: no composave ni desonrave ni tocave les iglésies, y Déu li ajudà». Als vint-i-nou anys, doncs, després de quasi deu anys de vida a les muntanyes, el bandoler d'Oristà marxà a un exili que, de ben segur, el salvà de la mort. Sembla que Perot Rocaguinarda va viure a Nàpols amb el grau de capità d'infanteria de Terços com a mínim vint anys.

Paradoxalment, allò que no havia pogut fer Cervantes, anar a Nàpols i entrar al servei del comte de Lemos, ho aconseguí un bandoler. Per fortuna per a nosaltres va ser així; altrament, no tindriem avui la *Segunda parte del ingenioso caballero don Quijote de la Mancha*.

5. DON QUIXOT ARRIBA A BARCELONA

—*Bien sea venido a nuestra ciudad el espejo, el farol, la estrella y el norte de toda la caballería andante, donde más largamente se contiene; bien sea bienvenido, digo, el valeroso don Quijote de la Mancha: no el falso, no el ficticio, no el apócrifo* (II, 61, 1235).

Qui així parla és don Antonio Moreno, el cavaller amic de Roque Guinart, que dóna la benvinguda, el matí del dia de Sant Joan, a don Quixot i a Sancho Panza. L'arribada a la ciutat s'ha produït la nit abans després de viatjar «*por caminos desusados, por atajos y sendas encubiertas*», i acompanyats per Roque Guinart. Quan aquest s'acomia d'ells, cavaller i escuder esperen, a la platja, fins que «*dio lugar la aurora al sol, que, con rostro mayor que el de una rodela, por el más bajo horizonte poco a poco se iba levantando*», ahora que són sorpresos pel «*son de muchas chirimías, y atabales, ruido de cascabeles... que, al parecer, de la ciudad salían*». És la rebuda que els ofereix una ciutat en festes. A continuació, don Quijote i Sancho descobreixen el mar, que «*pareciores espaciosísimo y largo, harto más que las lagunas de Ruidera que en la Mancha habían visto*» i paren atenció a la gatzara que fan els mariners que estan guarnint les galeres que hi ha al port.

Don Antonio Moreno, «*caballero rico y discreto y amigo de holgarse a lo honesto y afable*», els acull cortesament a casa seva, «*y lo primero que hizo fue hacer desarmar a don Quijote y sacarle a vistas con aquél su estrecho y acamuzado vestido [...] a un balcón que salía a una calle de las más principales de la ciudad, a vista de las gentes y de los muchachos, que como a mona lo miraban*» (II, 62, 1237).

5.1. El cap encantat³¹

Després de dinar, «*tomando don Antonio por la mano a don Quijote, se entró con él en un apartado aposento, en el cual no había otra cosa de adorno que*

³¹ Al llarg del Segle d'Or es va mantenir una tradició que atorgava rellevància a les històries, provinents dels temps antics, relatives a l'existència d'estàtues parlants, generalment en forma d'oracles. A Occident, la tradició arrenca de la creença, difosa per Vicenç de Beauvais en el seu llibre

una mesa, al parecer de jaspe, que sobre un pie de lo mesmo se sostenía, sobre la cual estaba puesta, al modo de las cabezas de los emperadores romanos, de los pechos arriba, una que semejava de bronce» (II, 62, 1238-1239).

Don Antonio, home sorneguer, ha preparat a don Quixot una sorpresa; li ensenyà un cap, que té la virtut de respondre a tot allò que se li pregunta a cau d'orella, i li explica el seu origen:

—*Esta cabeza, señor don Quijote, ha sido hecha y fabricada por uno de los mayores encantadores y hechiceros que ha tenido el mundo, que creo que era polaco de nación y discípulo del famoso Escotillo, de quien tantas maravillas se cuentan (II, 62, 1239)*³².

En efecte, davant la presència d'uns quants amics de don Antonio, el cap va donant respostes, unes d'enginyoses, altres d'ambigües i altres de divertides. També respon a don Quixot i Sancho amb una certa vaguetat sobre la cova de Montecosinos, el desencantament de Dulcinea —fet que preocupa, i molt, al nostre cavaller— i les possibilitats d'un nou govern per a l'escuder. Tots els presents, llevat de dos amics de don Antonio que coneixen el secret d'aquest artifici, es queden atònits

Speculum historiale (1254, i imprès el 1473), segons la qual el papa Silvestre II (999-1003), després de dedicar-se a la màgia negra, havia fabricat un cap de metall. D'aquest papa la tradició va passar a sant Albert Magne (segle XIII), tal com recull Alfonso Fernández de Madrigal, el Tostado, a mitjan segle XV. Segons el bisbe de Mondoñedo, Albert Magne va fer un pacte amb el diable y dedicà trenta anys de la seva vida a construir un cap parlant de bronze, després d'observar que els signes dels astres li eren favorables. La llegenda del cap parlant afectà també Enric de Villena —a qui es va titllar de nigromant—, del qual es deia que també n'havia tinguda una. El 1593, Cornelius Agrippa, en el seu tractat *De occulta philosophia*, defensava la possibilitat de crear cossos parlants amb la influència de l'astrologia. Ja al segle XVII, el dramaturg Juan Ruiz de Alarcón va introduir temes de bruixeria en *La cueva de Salamanca*, on apareixen tres caps encantats, un dels quals amb un tub que anava des de la boca fins al pis inferior. Sembla que Cervantes va tenir coneixement d'aquesta comèdia. No van faltar, però, les reaccions contra aquest tipus de prodigis: sant Tomàs d'Aquino negà la possibilitat de crear caps que parlessin, i, concretament, en la seva *Summa contra gentiles* es manifestà en contra que la astrologia pogués contribuir a crear objectes animats. De manera semblant opinava, el 1606, el més famós dels escriptors de màgia d'aquesta època, Martín del Río, el qual refusava la possibilitat que una cosa inanimada pogués emetre una veu humana. (Sobre la història d'aquesta tradició, els diversos antecedents, tant folklòrics i literaris com científics, i els possibles models per al cap encantat de Cervantes, vegeu Joseph R. JONES, «Historical Materials for the Study of the Cabeza encantada Episode in *Don Quijote* II. 62», *Hispanic Review*, 47 (1979), pp. 87-103).

³² Juan Bautista AVALLE-ARCE s'ha ocupat de la figura d'aquest *Escotillo*, personatge singular del segle XVI, home de mala índole, prestidigitador i de vida itinerant. Era italià, de Parma, i visqué a Flandes quan Alejandro Farnesio era governador de la ciutat. Se'l coneixia també com a *Escoto* o *Escotino* i va ser molt popular. Quevedo, en *Las zahúrdas de Plutón*, ens en va deixar un retrat precís: «A Escoto el italiano vi allá no por hechicero y mágico, sino por mentiroso y embustero.» (Vegeu, a més, per a les fonts literàries que van servir de model a Cervantes, el seu revelador estudi «La cabeza encantada (*Don Quijote*, II, 62)», a R. G. MEAT, *Homenaje a Luis Alberto Sánchez*, Ínsula, Madrid, 1983, pp. 45-61). AVALLE-ARCE ha estudiat, de forma precisa, els models literaris en els quals es va inspirar Cervantes per a l'episodi del cap encantat. Les fonts més directes van ser dos llibres de cavalleries francesos que van gaudir d'una gran popularitat, el *Cléomadès*, d'Adenès li Rois, de mitjan segle XIII, i, sobretot, *Valentin et Orson*, obra anònima del segle XV (*Ibid.*, pp. 56-61).

en contemplar aquest prodigi. «*Hasta diez o doce días duró esta maravillosa máquina*». Aleshores, Cervantes s'apressa a aclarir que l'esmentat cap està muntat sobre un tub que es comunica amb una habitació del pis de sota on es troba un nebot de don Antonio que, des d'allí, sent les preguntes i dona les respostes³³.

Cal destacar que aquest ardit es presenta com un esdeveniment màgic per a gairebé tots els concurrents, no tan sols per a don Quixot i Sancho Panza. Som, doncs, davant d'un fet «real» que provoca la il·lusió dels sentits de tothom. La línia de separació que fins fa ben poc existia entre les fantasies de l'*hidalgo* i el món real dels altres ha desaparegut. La reacció de don Quixot és la mateixa que la del seu escuder i la resta de convidats. Ara, davant d'un artifici, no altera la realitat amb visions paranoïques ni provoca cap tipus d'aldarull com havia fet amb els titelles de *maese Pedro*. A més, tal va ser el poder del cap encantat, que la fama del prodigi es va estendre arreu de Barcelona i els inquisidors van haver d'ordenar al seu propietari que el destruís.

Crida també aquí l'atenció la insistència amb què don Quixot pregunta al cap encantat a propòsit del desencantament de Dulcinea:

—*Dime tú, el que respondes: ¿fue verdad, o fue sueño lo que yo cuento que me pasó en al cueva de Montesinos? ¿Serán ciertos los azotes de Sancho mi escudero? ¿Tendrá efecto el desencanto de Dulcinea?* (II, 62, 1245).

Ja sabem que, al llarg de tota la Segona part, la preocupació del nostre cavaller gira al voltant de l'encantament que Dulcinea ha patit al capítol X, i aquesta preocupació serà una constant i un punt de referència argumental significatiu al llarg del desenvolupament dels diferents episodis (pensem, per exemple, en el que succeeix a la *Cueva de Montesinos*, en l'encontre «accidentat» amb *maese Pedro*, o a casa dels ducs amb la profecia de Merlí)³⁴. Don

³³ Discrepo de l'opinió d'Agustín REDONDO quan valora el sentit d'aquest episodi i, en general, de l'estada de don Quixot a Barcelona. Per a ell tot el que succeeix a la ciutat comtal està envoltat de burla i, segons en quins moments, de «burla en realidad cruel» («El episodio barcelonés de don Quijote y Sancho frente a don Antonio Moreno (II, 61-62): intertextualidad, burla y elaboración cervantina», *Volver a Cervantes. Actas del IV Congreso Internacional de la Asociación de Cervantistas (Lepanto 1/8 de octubre de 2000)*, Palma de Mallorca, 2001, t. I, pp. 499-513).

³⁴ «El supuesto encantamiento —escriu Edward C. RILEY— se convierte, a partir de ese momento [capítol X], en una constante fuente de ansiedad para don Quijote y en un tema importante de la novela, sumergido en gran parte de ella, que aflora de vez en cuando, pero siempre latente. No hay engaño ni estratagema en la Primera parte, ni siquiera el de la princesa Micomicona, que fructifique o que influya tanto en los sentimientos de don Quijote. Es un importante lazo estructural entre las acciones externas e internas» (*Introducción al «Quijote»*, Crítica, Barcelona, 2004, 2.ª ed., pp. 118). I J. B. AVALLE-ARCE comenta sobre aquesta qüestió: «Encantamiento de Dulcinea y desencantamiento de Dulcinea: he aquí los dos extremos novelísticos que aúnan con sus incesantes trajines amo y escudero en 1615, y que nos dan la maravilla artística de la unidad argumental y de sentido de esta inmortal segunda parte» («La cabeza encantada...», ob. cit., p. 52). «Una vez encantada Dulcinea —matissa Salvador de MADARIAGA— el caballero empieza a perder aquel vigor vital que le hacía veces de serenidad y le daba fuerzas para imponerse a sí mismo e imponer a los demás una realidad creada por su imaginación» (*Guía del lector del «Quijote»*, Espasa Calpe, Seleccion Austral, núm. 14, Madrid, 1976, p. 179).

Quixot sap que el seu destí com a cavaller i com a amant s'aguanta del fil del desencantament; per això mateix, tan bon punt arriben a Barcelona, ell en persona vol fer efectius els tres mil tres-cents assots que Sancho s'ha de propinar per tal que Dulcinea quedi desencantada; perquè, o es compleix el que Merlí ha sentenciat, o don Quixot no té futur amb la seva estimada. El cavaller tem morir-se amb aquesta preocupació, un neguit que arriba a obsessionar-lo. Quan, en companya del seu escuder, entra al seu llogaret (II, 73), sent que un nen li diu a un altre: «*que no la has de ver en todos los días de tu vida.*» El que en realitat és una gàbia de grills (aquest *no la has de ver*) es converteix per a don Quixot en Dulcinea; un equívoc, sens dubte, i un mal averany dictat per la por i la recança de perdre-la per sempre. Ja al final, quan jau moribund al seu llit, només Sancho, entre tots els presents, sembla haver comprès l'abast de la tragèdia del seu amo i la d'ell mateix. Llavors és quan, en un acte de desesperació, però de lucidesa aclaparadora, l'escuder desentranya l'enigma i, en una mena de joc de malabars, quasi d'encantament, confiant en l'última carta que li queda per jugar, intenta que es produeixi el miracle per evitar el trist final que ell ja ha intuït proper:

—¡Ay! —respondió Sancho llorando—. *No se muera vuestra merced, señor mío [...] Mire no sea perezoso, sino levántese desa cama, y vámonos al campo vestidos de pastores, como tenemos concertado: quizá tras de alguna mata hallaremos a la señora Dulcinea desencantada, que no hay más que ver* (II, 74, 1333)

Sancho espera que aquest *hallaremos a la señora Dulcinea desencantada* faci recuperar la salut al seu amo i, per tant, tornar-lo a la vida d'abans. El fidel escuder, doncs, ha resolt l'enigma de totes les cogitacions de don Quixot. Tanmateix, ja és tard, perquè, com el mateix cavaller diu, «*ya en los nidos de antaño no hay pájaros hogaño.*» La mort, transsumpte de la realitat, s'ha imposat de manera inevitable a tots els ideals³⁵. No podem negar, però, que en aquests moments tots ens sentim Sanchos, perquè no volem deixar de ser Quixots.

5.2. Don Quixot visita una impremta³⁶

Poc després, «*dióle gana a don Quijote de pasear a la llana y a pie, temiendo que si iba a caballo le habían de perseguir los mochachos, y, así, él y*

³⁵ «El agotamiento de la voluntad es el otro gran tema que se comienza a entretejer en el desencantamiento de Dulcinea, y la resultante de ambos es la sobrecogedora muerte del protagonista por abdicación: el hidalgo manchego abdica de su personalidad escogida de don Quijote, se reconcilia con la personalidad primigenia de Alonso Quijano, y así identificado entra en la eternidad» (J. B. AVALLE-ARCE «La cabeza encantada...», ob. cit., p. 52).

³⁶ Avui dia la crítica és unànime a reconèixer que la impremta que don Quixot visità va ser la que Sebastián de Cormellas tenia al carrer del Call. Cormellas provenia d'una família d'impressors d'Alcalà d'Henares i que Cervantes, sens dubte, coneixia. La impremta la va comprar a la vídua d'Huberto Gotardo, el 1591, amb qui, posteriorment, es va casar. (Vegeu Juan SUÑÉ BENAGES,

Sancho, con otros dos criados que don Antonio le dio, salieron a pasearse. Sucedió, pues, que yendo por una calle alzó los ojos don Quijote y vio escrito sobre una puerta, con letras muy grandes. «Aquí se imprimen libros», de lo que se contentó mucho, porque hasta entonces no había visto emprenta alguna y deseaba saber cómo fuese» (II, 62, 1247).

Don Quixot entra, doncs, il·lusionat a la impremta i observa com estan treballant els operaris: «*vio tirar en una parte, corregir en otra, componer en esta, enmendar en aquella*»³⁷. Parla amb l'oficial i s'interessa per allò que està fent. Aquest li diu que està component un llibre que ha traduït del toscà un home que és allà davant; el llibre es titula *Le bagatele*. Don Quixot conversa sobre l'ofici dels traductors i, tot seguit, veu que en un altre lloc estan component un llibre titulat *Luz del alma*. Aquest llibre, atribuït fins ara a la mà de fra Felipe Meneses, es va editar a Valladolid el 1554, i va tenir un gran èxit entre els seguidors dels corrents erasmistes. Curiosament, quan don Quixot jau mo-

«Elogios de Cervantes a Barcelona, ob. cit., pp. 460-461, i Javier BURGOS RINCÓN, «La imprenta de Barcelona en el tiempo del *Quijote*», a Alberto BLECUA *et al.*, *El Quijote y Barcelona*, Ajuntament de Barcelona i Lunberg (ed.), Barcelona, 2005, pp. 94). Tot i que a Barcelona hi havia cinc impremtes, la de Sebastián de Cormellas era una de les més importants, tant pel nombre de premses com d'oficials.

Els impressors barcelonins solien ocupar un espai urbà determinat. Els seus obradors els tenien al voltant de l'església de Nostra Senyora del Pi i, per sota d'aquesta, prop dels carrers de la Boqueria i del Call. «Los libreros eran el centro de una tela de araña, el punto de convergencia de redes intelectuales, artesanales y comerciales», comenta Manuel PEÑA: «Leer en la Barcelona de Cervantes», *Ibid.*, p. 108. Del bullici que es vivia tocant a la Plaça de Sant Jaume són bona mostra les paraules de Dionís JORBA el 1589: «Ay también muchos libreros cerca de la plaza Santiago en medio de la ciudad, y copia increíble de libros no menos que en París, Tolosa y Salamanca en tanto que la gente forastera se admira.» (*Ibid.*, p. 108). Cal destacar que els llibreters castellans importaven llibres impresos a Barcelona, tot i tractant-se d'obres que ja eren al mercat de Castella, a causa, especialment, que els costos de producció, el procés i els materials (concretament el paper) eren més econòmics a Catalunya. A més, al Principat, els llibres estaven lliures d'impostos i els tràmits oficials i burocràtics eren mínims, tot al contrari del que succeïa a la Corona de Castella. Com a dada curiosa, recordem que l'edició conjunta en un sol volum de les dues parts del *Quixot*, el 1617, es va fer a Barcelona, a la impremta de Bautista Sorita, la Primera, i a la de Sebastián Matevat, la Segona. (Vegeu, en general, Javier BURGOS RINCÓN, «La imprenta de Barcelona en el tiempo del *Quijote*»..., ob. cit.). Vet aquí, doncs, el pes que tenia la ciutat comtal en la difusió del llibre en general i que tindrà, curiosament, més tard. «Va ser aquí a Barcelona —assenyala Guillem MARTÍNEZ—, on es va reinterpretar editorialment el *Quijote*, on va sorgir el concepte industrial del *Quijote* com a llibre modern. Barcelona és, de fet, la ciutat del món on més cops el *Quijote* ha estat editat. També ha estat aquí on s'ha formulat amb més rigor, vigor i autoritat filològica el *Quijote*» («Don Quixot, l'altre català», *El País. Quadern extra de Sant Jordi* (21 d'abril de 2005), p. 2).

³⁷ És curiós de veure com don Quixot es mou amb total desimboltura pel taller de Sebastián de Cormellas. Va d'un lloc a l'altre amb absoluta familiaritat, i podem percebre que tot el que s'està coent a l'obrador de l'impressor no li és aliè de cap de les maneres, tot i que «*hasta entonces no había visto emprenta alguna*». Podríem parlar d'un visitant tafaner i «artista». «No en vano el comunicólogo Marshall McLuhan —comenta José M. PAZ GAGO— consideraba la novela cervantina como uno de los grandes mitos de la transformación gutenberguiana de la sociedad y a su protagonista como prototipo del naciente *homo typographicus*» («Los molinos, las imprentas y otras tecnologías», a Jean CANAVAGGIO *et al.*, *Don Quijote 2005*, monogràfic de *La Vanguardia, Grandes Temas* (gener de 2005), p. 86).

ribund al seu llit, a punt de fer testament, parla amb la seva neboda i reconeix que els llibres de cavalleria estan plens de mentides i disbarats; llavors es lamenta «*que este desengaño ha llegado tan tarde, que no me deja tiempo para hacer alguna recompensa leyendo otros que sean luz del alma*». Tot i que don Quixot veu com s'imprimeix aquest llibre, no en tenim cap edició feta a Barcelona³⁸. Finalment, Cervantes torna a fer sortir l'obra apòcrifa d'Avellaneda quan davant dels ulls de don Quixot apareix un llibre que estan corregint: es tracta de la *Segunda parte del ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. I, com calia esperar, no pot evitar la indignació:

Ya yo tengo noticia deste libro (dijo don Quijote), y en verdad y en mi conciencia que pensé que ya estaba quemado y hecho polvos por impertinente; pero su San Martín se le llegará como a cada puerco, que las historias fingidas tanto tienen de buenas y de deleitables cuanto se llegan a la verdad o la semejanza de ella, y las verdaderas tanto son mejores cuanto son más verdaderas (II, 62, pàg. 1251).

Fixem-nos aquí en el cop d'efecte de l'escriptor: porta el seu protagonista a l'establiment d'on va sortir realment l'edició de l'apòcrif, i desmenteix així el peu d'impremta fals de Tarragona, de 1614, que duia aquest. D'altra banda, no s'equivocava Miguel de Cervantes quan condemnava a l'oblit l'obra del seu imitador. Cap escriptor del segle XVII no el menciona i fins al 1732 no se'n fa una segona edició. Al segle XIX en van aparèixer dues més, i les posteriors s'han publicat com a mer testimoni literari, però no com a obra d'interès filològic.

Remarquem el joc de miralls, el joc de mans, que fa servir Cervantes per fer del seu personatge un ésser real, enfront del fictici d'Avellaneda: el personatge de l'obra apòcrifa és artísticament dolent i no té valor literari ni veritat poètica, i no existeix; el de Cervantes sí que és poèticament vertader i, per tant, existeix. «El mejor método para conseguir ver un objeto en su totalidad y a un mismo tiempo es colocar espejos que reflejen los lados ocultos a la vista»³⁹. Mitjançant un procediment literari equivalent, s'assoleix en el *Quijot* una nova visió i una nova dimensió, com si es tractés d'un truc d'il·lusionista. Però, «como en los buenos juegos de manos, el hecho de que sepamos que todo es ilusorio, no destruye el efecto, sino que lo aumenta.»⁴⁰

³⁸ Francisco RICO opina que aquest llibre fa referència, en sentit genèric, més a les *Obres* piadoses del benedictí Ludovico Blosio, «el *best seller* del momento», que no pas a la de Felipe de Meneses. «El doctrinal de Meneses, arrinconado hacía más de treinta años, era un anacronismo absoluto en una imprenta de 1614: a nadie podía ocurrírsele ponerlo junto al falso *Quijote* fresco aún de tinta, en un episodio que se quería cercano, cargado de actualidad». Rico és del parer que «es menos un libro real que un rótulo genérico [...] «Luz del alma» era para Cervantes, pues, una etiqueta que convenía a la totalidad de una especie [de libros] sumamente nutrida, [...] un comodín de los libros «deste género», «los que se deben imprimir», los «libros de devoción» que leía don Diego de Miranda [...] los que don Quijote moribundo lamentaba no haber leído, los que leería con creciente aplicación el Cervantes de la vejez.» («A pie de imprentas. Páginas y noticias de Cervantes viejo», *Bulletin Hispanic*, núm. 2 (desembre de 2002), pp. 699-670).

³⁹ Vegeu Edward C. RILEY, *Teoría de la novela en Cervantes*, Taurus, Madrid, 1971, p. 338.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 338.

5.3. Don Quixot a les galeres

Amb la intenció de complimentar els seus hostes, don Antonio els porta a visitar les galeres que estan fondejades a la marina. Allí els espera el general que les comanda i són rebuts amb música i tot tipus de manifestacions visuals i sonores dels mariners. Don Quixot i Sancho Panza pugen a la nau capitana i no poden evitar d'esgarriar-se i sentir molta por davant dels preparatius que s'estan fent per salpar:

A ese instante abatieron tienda y con grandísimo ruido dejaron caer la antena de alto abajo. Pensó Sancho que el cielo se desencajaba de sus quicios y venía a dar sobre su cabeza, y, ... lleno de miedo, la puso entre las piernas. No las tuvo todas consigo don Quijote, que también se estremeció y encogió de hombros y perdió la color del rostro (II, 63, 1254).

De sobte, des de Montjuïc fan senyals que un bergantí de corsaris és a prop de la costa. La nau capitana, en companyia de les altres tres, surt a capturar-lo. Els corsaris, però, disparen i maten dos soldats cristians. És el primer cop que don Quixot viu de prop l'estrèpit d'un combat i que veu com dos homes cauen pràcticament davant seu La nau capitana, finalment, atrapa el bergantí turc, el capità del qual resulta ser la bella morisca Ana Félix. Tot queda aclarit: Ana Félix ha hagut de disfressar-se d'home per fugir d'Alger. Quan toquen terra, reconeix el seu pare, Ricote, que l'estava esperant. Ana Félix explica que, a Alger, ha quedat el seu promès, don Gaspar Gregorio, i determinen que un dels renegats que l'han acompanyada vagi a rescatar-lo amb un grapat de soldats. Don Quixot fa el gest d'oferir-se per anar a buscar-lo ell, però ningú no atén les seves raons.

Cal destacar que, durant tot el temps que ha durat l'episodi, don Quixot ha estat mut i totalment absent de l'acció, precisament ara que es troba davant dels turcs, l'enemic més gran de la cristiandat, ara que la situació li ofereix la possibilitat d'emular els seus herois preferits i de demostrar per què ell és el cavaller més valerós de tots. Com podem veure, la realitat l'allunya de les seves fantasies i el supera completament. A més, ningú no l'ha convidat a intervenir-hi; és ben cert, no poden passar-s'ho bé amb ell perquè es tracta d'una aventura de «veres». El que notem és que tota la força i el valor que ha demostrat tants cops pertanyen ja al passat. La seva figura de cavaller errant es va diluint a mesura que les seves aventures l'arrosseguen cap al món real i l'allunyen de la ficció dels llibres de cavalleries. Si davant de Roque Guinart va ser un mer espectador, ara és pràcticament una comparsa. No pot actuar; la fantasia ja no atia el foc de les seves empreses. Se sent trist i malenconiós. A poc a poc, se'ns fa cada cop més ferma la impressió que la seva fi és propera⁴¹.

La presència de les quatre galeres està degudament documentada. Són les galeres de què disposava la Generalitat, des del maig de 1609, per protegir el litoral

⁴¹ «Vemos con auténtica lástima —assenyala Martí de RIQUER— que todo el ardor caballeresco de don Quijote se desmorona y se aniquila cuando el hidalgo manchego es situado frente a lo que exige valentía y heroísmo. Y nos confirmamos que su locura es puramente intelectual o libresca, y que el *Quijote* no es una sátira del heroísmo ni de la caballería, sino de la literatura caballeresca» (*Para leer a Cervantes*, ob. cit., p. 216).

dels freqüents atacs dels pirates turcs i no hi ha dubte que Cervantes va poder veure com actuaven quan va ser a Barcelona l'estiu de 1610. Hi ha nombrosos documents que parlen de la intervenció de les galeres en la lluita o la persecució de vaixells turcs. A tall d'exemple direm que el 10 de juny de 1609, a les sis de la tarda, arribà la notícia des de Blanes que s'aproximava una galiota. A l'instant salparen la *Sant Jordi*, la nau capitana, la *Sant Maurici*, la patrona, i la *Sant Sebastià* (la *Sant Ramon* va romandre al port amb els malalts i els inútils).

Val a dir que l'amenaça dels corsaris i pirates turcs havia estat un greu problema per al Mediterrani, i en concret per a les costes catalanes, després de la caiguda de Constantinoble, el 1453. Precisament, el 1454, Joan Margarit i Pau, bisbe de Girona i un dels nostres humanistes més importants del segle xv, presentà a la Cort General reunida a Barcelona la tràgica situació per la qual travessava el Principat. Referint-se a Catalunya, escrivia: «*Veu que és perida en ella tota potència, honor e jurisdicció eclesiàstica; los barons e cavallers potents són perduts ...; los rocins dels cavallers són tornats mules; les vídues, orfes i púbbils circueixen i no troben qui els consoli; los corsaris i pirates dins los ports la roben e totes llurs mars discorren.*»⁴²

Habitualment, els bergantins pirates recorrien la costa catalana cercant vaixells comercials, que eren la presa més valuosa. Altres cops, en canvi, es dirigien cap al litoral i durant hores o dies es lliuraven a la rapinya, destruïen cases i s'enduien les persones que trobaven, que després venien com a esclaves o demanaven fortes sumes pel seu rescat. Un exemple el tenim en el que va succeir a Palamós el 1543: un estol turc va saquejar Cadaqués i, posteriorment, es dirigí cap a Palamós. Durant dos dies, els invasors es van dedicar a un saqueig absolut i la destrucció de la ciutat va ser gairebé total, tal com ho deixà palès el relat d'un cronista de l'època: «*No hi ha restada casa alguna habitable ni persones algunes que estiguin ni puguin estar poblades en la predita vila, com sigui ella totalment arruïnada i destruïda.*»⁴³

LA «QÜESTIÓ» MORISCA

L'episodi de la morisca Ana Félix, la seva fugida d'Alger, el retrobament amb el seu pare Ricote i la captivitat en què encara es troba el seu promès, Gaspar Gregorio, ens situa davant d'un dels problemes que en aquells moments va crear força convulsions, més humanes que socials: l'expulsió dels moriscos, decretada per Felip III el 1609, i que a Catalunya es va dur a terme a partir del 29 de maig de 1610. Cervantes, en els capítols LIV, LXIII i LXV, recull aquest greu problema i el drama que per a tantes famílies va representar aquesta expulsió⁴⁴.

⁴² Vegeu Agustí ALCOBERRO, *Pirates, bandolers i bruixes*, ob. cit., p. 33.

⁴³ *Ibid.*, p. 49.

⁴⁴ «Esta fue la «solución final» —comenta Edward C. RILEY— al problema de la gran minoría inadaptada de habitantes moriscos que permaneció en España tras la caída del reino de Granada en 1492. Inadaptados y resentidos, la inepta e incoherente política nacional los había llevado a la insurrección en las Alpujarras de Granada en 1568-1571, y ni siquiera la victoria naval sobre el imperialismo turco en Lepanto había logrado calmar los viejos temores de que el Islam emprendiera una inmediata matanza desde dentro y desde fuera. Los extremistas tuvieron más fuerza que los moderados ante Lerma y el rey Felipe III y unas 275.000 personas fueron forzadas al exilio» (*Intro-*

Quan Sancho, en el capítol LIV, abandona el govern de l'ínsula Barataria i deambula pels camins d'Aragó buscant el seu amo —alguns dies abans, per tant, que don Quixot decidís anar cap a Barcelona— troba sis viatgers que li demanen almoïna. Amb gestos els indica que no té diners, i llavors un d'ells el reconeix, l'abraça i li diu que és el seu veí Ricote, el morisc, «*que me partí de nuestro lugar por obedecer el bando de Su Majestad, que con tanto rigor a los desdichados de mi nación amenazaba, según oíste.*» Ricote li explica que, quan es publicà l'edicte, va enterrar fora del poble un tresor i va fugir a l'estranger:

ducción al «*Quijote*», ob. cit., p. 125). I Guillermo SERÉS explicita: «En este momento del relato y en el reino de Aragón, camino de Barcelona, [Cervantes] quiere dar fe de un hecho sin precedentes en la historia de la cristiandad, la expulsión de un colectivo en su totalidad; un desgarró político y doctrinal no previsto por leyes civiles ni religiosas, pues era un pueblo bautizado, cuyos hijos, supervivientes de una cultura multisecular, perfectamente entrañada en nuestra historia, fueron arrancados violentamente, sin ningún miramiento, y arrojados fuera de nuestras fronteras» («El contexto histórico-social de los episodios catalanes del *Quijote*», a Alberto BLECUA *et alt.*, *El Quijote y Barcelona*, ob. cit., p. 82). Pel que podem comprovar, si fem un cop d'ull als esdeveniments polítics i socials del moment, l'anomenada «*questión morisca*» presentava rivets gairebé dramàtics i de profunda preocupació. De l'episodi que aquí comentem —que abraça els capítols esmentats—, es desprenen aspectes de «ruïna» no tan sols personal i humana, ans econòmica: «Cuestiones de religión, de etnia y de economía están presentes, entrelazadas y visibles en las vidas de Ricote y Sancho. Se ha hablado mucho de las consecuencias económicas de la expulsión en su aspecto laboral, en relación con la pérdida de la mano de obra esencial para la industria agrícola valenciana y aragonesa. La ruina económica, sin embargo, no se limitaba a aspectos laborales, sino que tocaba todas las facetas de la economía; por ejemplo, la pérdida de enormes rentas seculares y eclesiásticas en aquellas zonas de población mayoritaria morisca, hasta el punto de imposibilitar la administración local en algunos casos» (Vegeu Carroll B. JONSON, «*Voces clamantes in deserto: Cervantismo y materialismo en el contexto norteamericano*», *Ínsula*, núm. 697-698 (gener-febrer de 2005), p. 18). El sentir d'aquestes opinions és inequívoc: l'expulsió dels moriscos va significar un vertader drama de conseqüències nefastes no gaire difícils d'imaginar. «Y se sembró el dolor del mundo —il·lustra amb claretat Andrés TRAPIELLO—. Era una parte importante de la historia de España, de sus tradiciones, de su cultura, de su vida, la que se le amputaba de manera irresponsable» (*Las vidas de Miguel de Cervantes*, ob. cit., p. 239). Vegeu també la visió precisa i succinta que en dona Jean CANAVAGGIO (*Cervantes*, Espasa Calpe, Madrid, 2004, 2.ª ed., pp. 326-329). No van faltar, en aquest context, les reaccions de pietat contemporànies —que recullo, a tall d'exemple com a visió històrica i humana— il·lustrades en aquests versos del poeta Gaspar de Aguilár:

Un esquadron de moras y de moros
 va de todos oyendo mil ultrajes;
 ellos con las riquezas y tesoros,
 ellas con los adornos y los trajes.
 Las viejas con tristezas y con lloros
 van haciendo pucheros y visajes,
 cargadas todas con alhajas viles,
 de ollas, sartenes, cántaros, candiles.
 Un viejo lleva un niño de la mano,
 otro va al pecho de su madre cara,
 otro, fuerte varón como el Troyano,
 en llevar a su padre no repara.

(Vegeu A. DOMÍNGUEZ ORTIZ y Bernard VINCENT, *Historia de los moriscos. Vida y tragedia de una minoría*, Alianza edit., Madrid, 1985, p. 182).

Salí, como digo, de nuestro pueblo, entré en Francia, y aunque allí nos hacían buen acogimiento, quise verlo todo. Pasé a Italia y llegué a Alemania, y allí me pareció que se podía vivir con más libertad, porque sus habitantes no miran en muchas delicadezas: cada uno vive como quiere, porque en la mayor parte de ella se vive con libertad de conciencia (II, 54, 1171)⁴⁵.

Mentrestant, la seva muller, Francisca Ricote, i la seva filla, Ana Félix, en feren efectiu el ban d'expulsió van ser portades per uns familiars a Alger. Ara, ell, disfressat, ha entrat clandestinament a Espanya i vol anar al seu poble, desenterrar el tresor i viatjar a Alger per pagar el rescat i endur-se l'esposa i la filla a Alemanya. També coneixem pel relat que fa a Barcelona la mateixa Ana Félix, després de ser capturada, que amb ella va marxar don Gaspar Gregorio, que, tot i ser cristià, la va seguir perquè l'estimava molt. En aquest parlament, després de declarar-se bona cristiana, no oblidava fer al·lusió al tràgic episodi de l'expulsió: «*De aquella nación más desdichada que prudente sobre quien ha llovido estos días un mar de desgracias, nació yo, de moriscos padres engendrada*» (II, 63, 1258).

Sembla que, darrere les explicacions dels protagonistes, traspua palesament un deix de tristesa i de pesar per l'abast d'aquella decisió⁴⁶. A parer meu, Cervantes ha sabut copsar i transmetre'ns el sentiment de dolor i de buit social d'un pare i d'una filla moriscos, sense valorar si el poble que representaven havia actuat bé o malament i, el que em sembla més revelador, sense jutjar-los⁴⁷.

⁴⁵ «*Libertad de conciencia*» va ser una frase molt repetida en les discussions i debats que es van produir entorn de l'expulsió dels moriscos. Existia un corrent d'opinió entre alguns eclesiàstics i entre més d'una persona propera al poder favorable a donar-los llibertat de consciència, i és clar que, darrere d'aquesta confessió de Ricote respecte a la llibertat de consciència amb què vivien a Alemanya, Cervantes estava sens dubte *à la page* de les ressonàncies d'aquest estat d'opinió. Era, però, també plenament conscient de l'actitud contrària i del rebuig que rebia per part dels sectors oficials més reaccionaris. Sorpren, cal dir-ho, la valentia del nostre autor en treure a la llum un fet que hauria pogut ocasionar-li greus problemes personals. (Sobre el concepte de «libertad de conciencia» a l'Espanya de l'autor del *Quixot* vegeu Alejandro RAMÍREZ-ARAUJO, «El morisco Ricote y la libertad de conciencia», *Hispanic Review*, XXIV (1956), pp. 278-279, i sobre la llibertat de consciència que reclamaven els moriscos en el seu esforç per integrar-se en la societat espanyola són imprescindibles les línies que hi dedica Francisco MÁRQUEZ VILLANUEVA en el seu llibre *Personajes y temas del Quijote*, Taurus, Madrid, 1975, pp. 277-285).

⁴⁶ «Los moriscos en tiempo de Cervantes eran sólo débil eco de grandezas hacía mucho tiempo desvanecidas. No obstante lo cual Cervantes los tiene presentes en su visión de España y de sus españoles, que él hizo total, no en forma de crónica o de acciones rememoradas (eso quedaba para la comedia de Lope de Vega), sino de cómo los españoles se refractaban unos en otros y se hacían presentes en sus recíprocas vivencias, al estructurar expresivamente su estar viviendo, su estar valiendo o no valiendo, al chocarse o entrelazarse los unos con los otros» (Vegeu Américo Castro, *Hacia Cervantes*, Taurus, Madrid, 1967, 3a reimpr., p. 411). A fi de comptes, «que Cervantes diera el nombre de Ricote al protagonista de un célebre episodio del *Quijote* —conclouen A. DOMÍNGUEZ ORTIZ y B. VINCENT— no puede ser una casualidad; refleja el efecto que en la opinión produjo la fase final de un hecho [la expulsión de los moriscos del valle de Ricote] que apasionó a la opinión» (*Historia de los moriscos...*, ob. cit., p. 199). Efectivament, en paraules de Francisco MÁRQUEZ VILLANUEVA, «el topónimo se transformó en onomástico por la decisiva razón de que el morisco manchego es, a su vez, un paradigma de víctima inocente» (*Personajes y temas del «Quijote»*, ob. cit., pp. 256-257).

⁴⁷ «La novela cervantina —comenta Francisco AYALA— es nueva porque es problemática y problematizadora. El autor se limita —nada más pero nada menos— a mostrar la realidad en sus

6. DON QUIXOT I EL CABALLERO DE LA BLANCA LUNA

A Barcelona conclou el viatge del nostre cavaller errant; un viatge revelador del tarannà d'un *hidalgo* guiat per la ferma i indomable voluntat de donar un sentit ple a una vida que persegueix, per damunt de tot, l'autenticitat de l'ésser.

múltiples y contradictorias perspectivas, y reclama del lector que sea él quien ordene su visión particular de las cosas [...] Cervantes presenta los conflictos humanos, los errores de la conducta, para que sea el lector quien juzgue. Él no juzga explícitamente [...] Y lo mismo en cuanto al tema de la expulsión de los moriscos. Se encuentra siempre en el escritor una duplicidad o aun multiplicidad de puntos de vista, que echa sobre el lector la responsabilidad de juzgar, haciendo problemática la realidad.» (*La invención del «Quijote»*, Suma de Letras, Madrid, 2005, pp. 16 i 30-31, respectivament). Aquest *sfumato* el completen E. C. RILEY i Andrés TRAPIELLO; el primer, amb una encertada observació: «La ficción que pretende asemejarse a los hechos parece más auténtica si está enturbiada por algunas vacilaciones y medio iluminada por opiniones contrastadas. Es algo así como un realismo trascendental. Y Cervantes incluye en su libro a los que observan y a los observados, a los jueces y a los juzgados, lo que, al final, incluye al último observador, al último juez: el lector» (*Introducción al «Quijote»*, ob. cit., pp. 213-314); el segon, amb un matís que ens apropa als sentiments de l'autor del *Quixot*: «¿Cómo es el sentimiento de Cervantes? De amor hacia las criaturas, las cosas, los paisajes, [...] la diversidad de los hombres [...] Cervantes está pendiente del mundo y de su complejidad, todo lo observa y todo lo comprende. Es, se ha dicho tantas veces, un mirar comprensivo, que no juzga y, ni mucho menos, condena» (*Las vidas de Miguel de Cervantes*, ob. cit., p. 326).

No entro a valorar el diferent tractament que atorga aquí Cervantes a la «cuestión morisca», respecte a les opinions de rebuig que percebem en el *Trato de Argel*, en el *Coloquio de los perros* o en el *Persiles*. Al capdavall, «el trato que da Cervantes a la cuestión morisca —precisa Alfredo ALVAR— es riquísimo y, de nuevo, inteligentísimo. Hay dos primeros planos, que él maneja, según la escena: o la comunidad en su conjunto, o el individuo. [...] La comunidad es despreciada, el individuo respetado. Saque el lector la conclusión de lo que ello implica» (*Cervantes. Genio y libertad*, Temas de hoy, Madrid, 2004, p. 346). Sobre aquest aspecte, remeto a alguns dels estudis ja clàssics: Américo CASTRO, *El pensamiento de Cervantes*, Noguer, Barcelona, 1972 (en concret, pp. 280-291), i, especialment, el de FRANCISCO MÁRQUEZ VILLANUEVA, *Personajes y temas del «Quijote»*, Taurus, Madrid, 1975, pp. 229-313; a més, el precís i esclaridor treball de C. COLONGE, «Reflets littéraires de la question morisque entre la guerre des Alpujarras et l'expulsion (1571-1610)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXIII (1969-1970), pp. 137-243, el de Martí de RIQUER, «El siglo del *Quijote* (1580-1680)», a *Historia de España de Menéndez Pidal*, t. XXVI, vol. II, pp. 160-170, el de René QUÉRILLACQ, «Los moriscos de Cervantes», *Anales Cervantinos*, xxx (1992), pp. 75-98, i el de José Luis ABELLÁN, «Cervantes y el problema morisco», a *Volver a Cervantes. Actas del IV Congreso Internacional de la Asociación de Cervantistas (Le-panto, 1/8 de octubre de 2000)*, Palma de Mallorca, 2001, T.I, pp. 297-301). El que és fora de dubte és que en el *Quixot* percebem una sensibilitat o, si es prefereix, una forma diferent de copsar la realitat social i humana dels moriscos, una actitud nova que l'apropa, i ens apropa, al conflicte vital dels seus personatges. Com molt bé matisa Antonio OLIVER, «los moriscos en el *Quijote* están vistos a través de un cristal piadoso y humanísimo [...] Pero, además, el morisco Ricote introduce en la novela cervantina el comentario a la actualidad de su tiempo, de una forma sutil e ingeniosa. Por lo tanto, al perdonar el visorrey de Barcelona a Ricote y su hija, perdona a todos los moriscos españoles, y esto se verifica gracias a un cambio de sentir en el corazón de Cervantes, quien con los años y los dolores se torna día a día más comprensivo, templado y cordial, y nos enseña que en las decisiones tajantes, unilaterales, no puede haber nunca justicia» («El morisco Ricote», *Anales Cervantinos*, V (1955-1956), pp. 254-255), y Edward. G. RILEY comenta: «la cuestión de la actitud personal de Cervantes ante la expulsión es particularmente compleja. [...] Es bastante posible que aceptara la medida como una lamentable necesidad política; pero es evidente que deploró los sufrimientos que engendró en individuos y familias inocentes» (*Introducción al «Quijote»*, ob. cit., p. 126).

Tots sabem que es tracta d'una ficció, sí, però sense enganys, sense màscares. A Barcelona, «*escuela de caballería*», com l'anomena Cervantes, té lloc la fi de la vida cavalleresca de don Quixot. Ja ens ho havia dit ell mateix en el primer capítol de la Segona part: «*caballero andante he de morir.*»⁴⁸

Efectivament, «*una mañana, saliendo don Quijote a pasearse por la playa armado de todas sus armas, porque, como muchas veces decía, ellas eran sus arreos, y su descanso el pelear, y no se hallaba sin ellas un punto, vio venir hacia él un caballero, armado asimismo de punta en blanco, que en el escudo traía pintada una luna resplandeciente*» (II, 64, 1264).

Es tracta, ja ho hem endevinat, del Caballero de la Blanca Luna, qui desafia don Quixot a un combat a ultrança si no confessa que la seva dama és molt més bella que Dulcinea. El cavaller misteriós, davant del virrei de la ciutat, de don Antonio i d'altres cavallers que s'han congregat ran de platja, insisteix a lluitar. Tot succeeix molt ràpidament: don Quixot i Rocinante rodolen per terra i el vencedor li diu que morirà, tret que confessi les condicions del desafiament.

Don Quijote, molido y aturdido, sin alzarse la visera, como si hablara dentro de una tumba, con voz debilitada y enferma, dijo:

—*Dulcinea del Toboso es la más hermosa mujer del mundo y yo el más desdichado caballero de la tierra, y no es bien que mi flaqueza defraude esta verdad. Aprieta, caballero, la lanza y quítame la vida, pues me has quitado la honra.*

—*Eso no haré yo, por cierto —dijo el de la Blanca Luna—: viva, viva en su entereza la fama de la hermosura de la señora Dulcinea del Toboso, que sólo me contento con que el gran don Quijote se retire a su lugar un año, o hasta el tiempo que por mí le fuere mandado, como concertamos antes de entrar en esta batalla* (II, 64, 1267).

El Caballero de la Blanca Luna es dóna a conèixer a don Antonio Moreno: és el batxiller Sansón Carrasco, amic de don Quixot, que ha hagut de recórrer a

«Cervantes —conclou José Luis ABELLÁN— rompe una manifiesta lanza a favor de los exiliados, es decir, de aquellos que sacrifican el vivir en su tierra o en su medio social para defender su libertad u otras causas nobles [...] En cierto modo, Cervantes está proyectando sobre su criatura [Ricote] lo que había sido experiencia de su propia vida [...] Cervantes no vio nunca con agrado el decreto de expulsión de los moriscos. Ni lo vio ni podía verlo, dada su condición, él mismo, de exiliado interior» («Cervantes y el problema morisco»..., art. cit., p. 301).

⁴⁸ «Barcelona era un destino ineludible, una suerte de *finisterre* narrativo y simbólico al que don Quijote no acude sólo por despecho, sino por necesidad y vocación, es decir, porque siente su llamada» (Vegeu Miguel de CERVANTES, *Don Quijote en Barcelona*, ed. de José M. Micó, Península, 2004, p. 28). Sobre aquest «destí» i sobre el sentit que Barcelona té per al nostre *hidalgo*, em semblen adients les paraules de Miquel de PALOL: «[...] para Cervantes la visita a Barcelona suponía lo que para cualquiera salir de su ámbito cotidiano, aquél en el que ha de bregar con el día a día tedioso, cargado de pequeños tropiezos e impedimentos de fondo, de silencios y mezquindades. El «archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros», etc., es algo más que el reconocimiento de una ciudad con acceso marítimo, y la deuda que comporta de otros contactos, de otros mundos en aquel tiempo más ventilados que los del centro de la Península. Supone la constatación de un remanso de paz personal, de un oasis de otredad en el que es fácil, y seguramente cierto, sentirse mejor tratado que en casa» («Don Quijote y la periferia», a Jean CANAVAGGIO *et alt.*, *Don Quijote 2005*, ob. cit., p. 92).

aquest estratagema per tal de guarir el cavaller de la seva bogeria. Don Quixot passa sis dies al llit, pensatiu, trist i malenconiós, fins que decideix d'iniciar la tornada cap al seu llogaret⁴⁹.

D'aquesta manera, davant del mar, d'aquell mar que en arribar a Barcelona els havia semblat «*espaciosísimo y largo, harto más que las lagunas de Ruidera que en la Mancha habían visto*»; davant del Mediterrani, d'aquell mar que havia contemplat les gestes de Tirant lo Blanc, d'Amadís de Gaula, del mateix Cervantes, don Quixot deixa de ser cavaller i perd l'honra. Ja el seu progenitor, en el capítol XXXIII de la Primera part, havia deixat caure, de manera palesa, que «*el hombre sin honra, peor es que un muerto*». Això significa que don Quixot ha de sortir dels llibres de cavalleries on, tan obstinadament, ha viscut fins aleshores, i el Caballero de la Blanca Luna l'obliga, a punta de llança, a abandonar un ideal de vida, que no és sinó la mateixa vida com a obra d'art⁵⁰. Despullat d'aquest ideal, l'única forma de vida que li queda és la mort. Certament, el cavaller mor, però, tanmateix, queda l'amor constant més enllà de la mort, la fidelitat a ultrança cap a Dulcinea, el més alt ideal al qual mai no va renunciar⁵¹.

⁴⁹ Fixem-nos que la derrota té lloc, pràcticament, al mateix indret on Perot Rocaguinarda havia deixat don Quixot i Sancho Panza. Si quan els nostres personatges arriben a Barcelona el sol, «*con rostro mayor que el de una rodela*», els rep amb un alegria que es contagia de seguida de l'ambient festiu que viu la ciutat, ara quan surt la lluna —*la pallida mors*— es produeix la derrota. La mort no ve de la ciutat, ni del mar; és un missatger que ve de lluny a buscar don Quixot; una mena d'aparició que enganya tothom: don Quixot, Sancho, don Antonio Moreno... A més, ningú no sap d'on ve, ni com ha aparegut. Esdevé una ombra inoportuna que, primer deixa bocabadats tots els qui es congreguen a la platja per veure el combat, i, després, els aigualeix la festa. Efectivament, tots presenciem un final de festa. Recalquem, però, que el nostre *hidalgo* —malgrat la desfeta— no renuncia a la seva dignitat, ans la referma; s'enfronta a la mort amb valor i fermesa, tot esperant que la llança del seu contrincant li travessi el pit: «*Aprieta, caballero, la lanza [...]*». No, no perd la dignitat; al contrari, es reconeix en el seu propi jo, en aquell «*Yo sé quien soy*» que li sentim dir en el capítol cinquè de la Primera part, i que, llavors i ara, ens deixa testimoni de la seva grandesa humana.

⁵⁰ El concepte de la vida de don Quixot com a obra d'art l'ha reflectit admirablement J. B. AVALLE-ARCE en el capítol «La vida como obra de arte» del seu llibre *Don Quijote como forma de vida*, Castalia, Madrid, 1976, pp. 144-172.

⁵¹ «Ved aquí cómo cuando es vencido el invicto Caballero de la Fe —assenyala Miguel de Unamuno— es el amor lo que en él vence. Esas sublimes palabras del vencimiento de don Quijote son el grito sublime de la victoria del Amor. Él se había entregado a Dulcinea sin pretender que por eso se le entregase Dulcinea, y así su derrota en nada empañaba la hermosura de la dama. Él la había hecho, cierto es, él la había hecho en pura fe, él la había creado con el fuego de su pasión; pero una vez creada, ella era ella y de ella recibía su vida él» (*Vida de don Quijote y Sancho*, Alianza editorial, Barcelona, 2005, 3a reimp., p. 272).

Aquestes paraules de don Miguel s'avenen a la perfecció amb les de Carne Riera, que ha sabut valorar —amb una finíssima interpretació, a parer meu— el sentit últim, i alhora íntim, de l'abast de l'episodi: «El amor de don Quijote está sólo al servicio de sí mismo, pero no es inútil. Dulcinea, hija de su imaginación, amante incestuosa, en consecuencia, ha sido creada para salvarle. Para que don Quijote en la playa de Barcelona, ya vencido por el Caballero de la Blanca Luna, pueda recuperar su grandeza. Una grandeza que ha ido mermando desde que salió de la Cueva de Montesinos, pero que derrotado acaba de conquistar. El casto enamorado triunfa, y con él, ahora sí, el valiente caballero que, en el pasaje más conmovedor del libro, pide la muerte antes de renunciar a seguir sosteniendo que «Dulcinea del Toboso es la más hermosa mujer del mundo» («El caballero y el amor», a Jean CANAVAGGIO *et alt.*, *Don Quijote 2005*, ob. cit., p. 53).